

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტი

რეზო ტაკიძე

„ქობულეთის ქვეყანა“

(ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა)

სპეციალობა: არქეოლოგია

ანოტაცია

წარმოდგენილია არქეოლოგიის დოქტორის აკადემიური
ხარისხის მოსაპოვებლად

ბათუმი

2020

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტში.

სამეცნიერო ხელმძღვანელი:

ნანა ხახუტაიშვილი

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი

უცხოელი შემფასებლები:

მაიკლ ვიკერსი

ოქსფორდის უნივერსიტეტის პროფესორი (დიდი ბრიტანეთი)

შემფასებლები:

გიორგი თავამაიშვილი

ისტორიის დოქტორი, ბსუ-ს ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის ისტორიისა და არქეოლოგიის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი

დავით მინდორაშვილი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლო-გიური კვლევის ინსტიტუტის წამყვანი მეცნიერ თანამშრომელი

ომარ ნიშნიანიძე

ისტორიის დოქტორი, ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი.

სადისერტაციო ნაშრომის დაცვა შედგება 2020 წლის ---- ოქტომბერს, --:--- საათზე, 37-ე აუდიტორიაში, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სადისერტაციო საბჭოს მიერ შექმნილი სადისერტაციო კომისიის სხდომაზე.

მისამართი: ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ნინოშვილის ქ. N35, აუდიტორია N32

სადისერტაციო ნაშრომის გაცნობა შეიძლება ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ილია ჭავჭავაძის ბიბლიოთეკაში, ხოლო სადისერტაციო ნაშრომის ანოტაციისა – ამავე უნივერსიტეტის ვებ-გვერდზე www.bsu.edu.ge

სადისერტაციო საბჭოს მდივანი:

ფილოლოგიის დოქტორი,

ბსუ ასოცირებული პროფესორი

ნათია ფარტენაძე

შესავალი

საკვლევი თემის აქტუალობა. ნაშრომში წარმოდგენილია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მიკრორეგიონის, პირობითად „ქობულეთის ქვეყნის“ ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა უძველესი დროიდან განვითარებული შუა საუკუნეების ჩათვლით.

ქობულეთი ჩვენი ქვეყნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რეგიონთაგანია და ისტორიული კოლხეთის ნაწილს წარმოადგენს. არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას მოპოვებული მასალების და შემთხვევითი აღმოჩენების მიხედვით დღეისათვის დასტურდება მიკრორეგიონის ცხოვრებისა და განვითარების უწყვეტობა და მისი გარკვეული წვლილი მთლიანად მხარის ისტორიულ-კულტურულ განვითარებაში.

ჩვენი საკვლევი მიკრორეგიონის ისტორია, ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტისა და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის მრავალწლიანი მუშაობის შედეგად გამდიდრდა ისტორიული, არქეოლოგიური, ეთნოლოგიური, ლინგვისტური და სხვა სახის მასალებით; მათ, შორის მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური მიმართულება, რომელიც ჩვენი თვალსაზრისით, შედარებით კარგადაა წარმოდგენილი. თუმცა, გარკვეული პერიოდები, ჩვენი მოსაზრებით, საჭიროებდა უფრო ღრმა და საფუძვლიან შესწავლას. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი ეტაპი თითქმის გამოუკვლეველი რჩებოდა. ჩვენი მიზანი იყო აღნიშნული ხარვეზების შევსება ახალი მასალით და რეგიონის ისტორიის შეუსწავლელი ეტაპების გამოკვლევა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ქობულეთის „ქვეყნის“ შესწავლას საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპოდენტმა

დავით ხახუტაიშვილმა სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა. სამწუხაროდ დიდმა მეცნიერმა ამ მიკრორეგიონის მხოლოდ ერთი მონაკვეთის ისტორიის შესწავლა და გამოქვეყნება მოასწრო (მოულოდნელი გარდაცვალების გამო). ამასთან, მის მიერ მომზადებული მონოგრაფიის გამოქვეყნებიდან თითქმის სამ ათეულ წელზე მეტი პერიოდი გავიდა.

კვლევის მიზნები და ამოცანები: სადისერტაციო ნაშრომის მიზანია წარმოვადგინოთ ქობულეთის, როგორც მიკრორეგიონის ისტორიული განვითარება თითოეულ საკვლევ ეტაპზე და გამოვკეთოთ მისი წვლილი და მონაწილეობა მთლიანად მხარის ისტორიულ განვითარებაში, რომელიც ეყრდნობა, როგორც გამოქვეყნებულ, ასევე, გამოუქვეყნებელ ახალ მასალებს.

ჩვენ ამოცანად დავისახეთ გაგვეგრძელებინა დიდი მეცნიერის, დავით ხახუტაიშვილის მიერ დაწყებული საქმე, გაგვემდიდრებინა ახალი მასალით მის მიერ გამოკვლეული პერიოდები. ასევე, შეგვესწავლა ამ მიკრორეგიონის განვითარების მომდევნო საინტერესო ეტაპები.

ნაშრომის მთავარი ამოცანაა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას მოპოვებული ახალი მასალების, შემთხვევითი აღმოჩენებისდა სხვა მონაცემების საფუძველზე, წარმოვადგინოთ ქობულეთის „ქვენის“ ისტორია, მისი წვლილი და მნიშვნელობა მთლიანად მხარის ისტორიულ განვითარებაში.

მეცნიერული სიახლე და მნიშვნელობა: წინამდებარე ნაშრომის მომზადებისას ვიხელმძღვანელებთ ქობულეთის „ქვეყნის“ შესახებ დაგროვილი მეტად მდიდარი მასალით, რომელიც ერთ-ერთი მთავარი ფაქტორი გახდა საფუძველიანად გაგვეფართოვებინა და განგვეხილა ცალკეული პერიოდების შესწავლისას წამოჭრილი საკითხები. ნაშრომში, ასევე, წარმოდგენილი და შესწავლილია ჩვენს მიერ აღნიშნულ მიკრორეგიონში ჩატარებული

ბოლოდროინდელი ექსპედიციების დროს გამოვლენილი ძეგლები დაახალი მასალები, რომლებიც შეავსებენ ჩვენს ცოდნას აღნიშნული მხარის შესახებ.

სადისერტაციო ნაშრომში უახლესი მონაცემების საფუძველზე წარმოდგენილია აღნიშნული მიკრორეგიონის მოსახლეობის სამეურნეო, სოციალური და კულტურული განვითარების ზოგიერთი მხარის მეცნიერულად შესწავლის მცდელობა, რომელიც საინტერესო და საჭირო შენაძენი გახდება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს წარსულის კვლევითა და ისტორიით დაინტერესებული სპეციალისტებისათვის და ფართო საზოგადოებისათვის.

ნაშრომის აპრობაცია: სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტში, სადაც შედგა მისი განხილვა-აპრობაცია 2020 წლის 12 ივლისს (ოქმი N 8). საკვალიფიკაციო ნაშრომის ავტორს რეკომენდაცია მიეცა სამიუნივერსიტეტო აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად.

ნაშრომის ცალკეული ნაწილები გამოქვეყნებულია საერთაშორისო სამეცნიერო ჟურნალებსა და შრომათა კრებულებში, წაკითხულია საერთაშორისო კონფერენციებზე.

დისერტაციის სტრუქტურა და შინაარსი: სადისერტაციო ნაშრომი მეცნიერული თვალსაზრისით ღირებულია. მასში მოცემულია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მიკრორეგიონის - ქობულეთის „ქვეყანის“ ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა უძველესი დროიდან განვითარებული შუასაუკუნეების ჩათვლით.

სადისერტაციო ნაშრომის სტრუქტურას განსაზღვრავს კვლევის მიზნები და ამოცანები. სადისერტაციო ნაშრომი შედგება შესავალის, მიკრორეგიონის ისტორიულ-გეოგრაფიული

დახასიათების, წყაროებისა და ისტორიოგრაფიის, ოთხი თავის, 7 პარაგრაფის და დასკვნებისაგან. ნაშრომს თან ერთვის გამოყენებული ლიტერატურის სია, საკმაოდ ვრცელი გრაფიკული და ფოტო-მასალა. სადისერტაციო ნაშრომი შედგება კომპიუტერულად ნაბეჭდი 234 გვერდისაგან (200 გვერდი ძირითადი ტექსტი, 30 გვერდი - გამოყენებული ლიტერატურა, 4 გვ.-ტაბულების აღწერილობა) და 84 ტაბულისაგან. კვლევის დროს 330-ზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომი და წყაროა გამოყენებული.

1. ისტორიულ-გეოგრაფიული დახასიათება

ისტორიული დახასიათება. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს წარმოდგენილი მიკრორეგიონი - ქობულეთის „ქვეყანა“ - ჩვენი ქვეყნის ისტორიის კვლევისათვის გამორჩეულად საინტერესოა. ქობულეთის „ქვეყნის“ ნივთიერი კულტურა, რომლის მეცნიერულ შესწავლასაც ქართველ და უცხოელ მეცნიერ-არქეოლოგთა არაერთი თაობის შრომა უდევს საფუძვლად, ქრონოლოგიურად მოიცავს სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდს.

კვლევის პროცესში ვიხელმძღვანელებთ თანამედროვე ქობულეთის საზღვრებში არსებულ ტერიტორიაზე გამოვლენილი და დაცული მასალებით.

დისერტაციაში წარმოდგენილი მასალებიდან ჩანს, რომ მიკრორეგიონი მდიდარია სხვადასხვა პერიოდის ძეგლებით, რომლებიც შესაძლებლობას გვაძლევენ თვალი მივადევნოთ ქობულეთის „ქვეყანის“ განვითარების ისტორიას უძველესი ხანიდან განვითარებული შუასაუკუნეების ჩათვლით.

გეოგრაფიული დახასიათება. ქობულეთის „ქვეყანა“ შავი ზღვის სანაპიროზე, საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. რელიეფისა და გეოლოგიური აგებულების თავისებურება ბევრად განსაზღვრავს ამ „ქვეყნის“ ბუნებრივი

პირობების სპეციფიკას - მცენარეული საფარის ხასიათს, კლიმატისა და ნიადაგების თავისთავადობას.

მიკრორეგიონი გამოირჩევა კარგად განვითარებული ჰიდროგრაფიული ქსელით, რაც განპირობებულია კლიმატური და რთული კონტრასტული რელიეფით. უხვი ატმოსფერული ნალექები კვებავს დიდსა და პატარა მდინარეებს, ამ ზონის მთავარ არტერიას მდინარე კინტრიში წარმოადგენს თავისი მრავალრიცხოვანი შენაკადებით, რომელთაც დიდი სისწრაფე, წყალვარდნილობა და ჩანჩქერები ახასიათებთ. მათ შორის, უმსხვილესიაკინკიშასშენაკადი.

ფლორა და ფაუნა. ქობულეთის „ქვეყნის“ გეომორფოლოგიური ცვლილებების პარალელურად, იცვლებოდა ფაუნისა და ფლორის ელემენტები. მიკრორეგიონის ფლორა და ფაუნა იცვლებოდა, მიგრირდებოდა, ზოგჯერ ეგუებოდა ახალ გარემოს და თანამედროვე დრომდეც შესძლო მოეღწია; ეს ითქმის როგორც მცენარეულ საფარზე, ასევე, ცხოველთა სამყაროს რიგ წარმომადგენლებზე.

2. წყაროები და ისტორიოგრაფია

წყაროები. ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიის შესასწავლად მეტად მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას მოპოვებული მატერიალური კულტურის მასალები, რომელთაც მატერიალური კულტურის ძეგლებია ის საფუძველი, რასაც ჩვენი ქვეყნის უძველესი ცივილიზაციის სათევეებთან მივყავართ. რაც შეეხება უცხოურ წერილობით წყაროებს, მათი მონაცემები დასავლურ ქართველურ ტომთა შესახებ ძვ.წ. VIII საუკუნის შემდგომი პერიოდიდან ჩნდება.

საგულისხმო და ხელჩასაჭიდი მეტყველი მასალები მოგვეპოვება არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ნივ-

თიერი კულტურის ძეგლების სახით, რომელთაც წარმოდგენილი მიკრორეგიონის ცალკეული პერიოდების კვლევის პროცესში ფასდაუდებელი სამსახური გაგვიწია.

ისტორიოგრაფია. ქობულეთის „ქვეყანა“ ძველი კოლხური ცივილიზაციის წარმოქმნა-განვითარების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიკრორეგიონთაგანია. ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი მასალა წარმოდგენილია შესანიშნავი ქართველი ისტორიკოსისა და გეოგრაფის ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობებში.

ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიის შესწავლისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლები, რომელთაგან ზოგიერთი უნიკალურია მთელი კავკასიისათვის (ასეთია, მაგალითად, ქობულეთ-ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარი, ნამჭედურის ექვსფენიანი ნამოსახლარი). აღნიშნულ რეგიონში ჯერჯერობით შედარებით უფრო ინტენსიურად ისწავლება კინტრიშ-ჩოლოქის ორმდინარეთის ზოლი და მიმდებარე უბნები. როგორც პროფ. დავით ხახუტაიშვილი აღნიშნავდა ზღვისპირა ზოლის ძეგლთა არქეოლოგიური შესწავლის ცალკეული ცდები ჯერ კიდევ XIX ს. 70-იან წლებში განხორციელდა, მაგრამ ძირითადად ეს იყო უფრო სამუზეუმო ნივთების მოპოვებისათვის გამიზნული სამუშაოები, ვიდრე რეგიონის წარსულის შესწავლისაკენ მიმართული კვლევა-ძიება.

ისტორიოგრაფიულ მიმოხილვაში მიზნად დავისახეთ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს და ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიისა და კულტურის კვლევისათვის დღემდე არსებული წყაროების, ავტორთა მოსაზრებებისა და შეხედულებების გაცნობა-გაზიარება. აღსანიშნავია, რომ ჩვენი მიმოხილვა მეტწილად სრულად მოიცავს ჭეშმარიტად შეუფასებელი ამაგის დამდებ მეცნიერ-მკვლევართა იმ დიდ არმიას, რომლებმაც გარკვეული წვლილი შეიტანეს სამხრეთ-დასავლეთ საქართვე-

ლოს, და სახელდობრ, ქობულეთის „ქვეყნის“ უძველესი ისტორიის შესწავლის საქმეში, რამაც ერთმნიშვნელოვნად შეუწყობ ხელი წინამდებარე ნაშრომის მომზადებას.

თავი I. ქობულეთის „ქვეყანა“ წინაისტორიულ ხანაში

ქობულეთის „ქვეყანაში“, როგორც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ერთ-ერთ საინტერესო მიკრორეგიონში, გამოვლენილი უძველესი ძეგლები გვიანი მეზოლითისა და ადრეული ნეოლითის ხანიდან არის დადასტურებული. ნეოლითური კულტურის წარმოქმნა-ჩამოყალიბების ყველაზე ადრეული ძეგლები ჩვენს მიკრორეგიონში მოქცეულია კინტრიშისა და ჩოლოქის ჰიდროქსელში და ძირითადად „გორა-ნამოსახლარების“ ტიპს მიეკუთვნებიან. წარმოდგენილ ხეობებში, მდინარეების მახლობლად „გორა-ნამოსახლარები“ გამოვლენილია ჯიხანჯურის, ჩოლოქის, ხუცუბნის, ჩაისუბნის, სახალვაშოს, კოხის, კვირიკეს და სოფ. ქობულეთის ძეგლებზე.

მიკრორეგიონში, უკვე გამოვლენილი ნამოსახლარების გარდა, თანადროული ნამოსახლარები უშუალოდ ზღვისპირა დაბლობზეც უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. როგორც ვარაუდობენ, ისინი ზღვის ტრანსგრესიის შედეგად, ალუვიური დანალექებისა და ტორფის სქელი შრით არის დაფარული და მდებარეობს 20-30 მ-ის სიღრმეზე. ამდენად, დღეს-დღეობით მათი გამოვლენა და შესწავლა დიდ სირთულეებთანაა დაკავშირებული. ასევე, საგულისხმოა, რომ ზღვისპირა დაბლობის პარალელურად ინტენსიურად უნდა ყოფილიყო დასახლებული მთისწინეთიც; ამავე დროს ათვისებული ჩანს ზოგადად რე-

გიონში სუბალპური და ალპური ზონაც, რაც გვავარაუდებინებს, რომ შუალედური ზოლიც და ე.ი. ფაქტობრივად მიკრორეგიონის მთელი ტერიტორია ამ დროს მეტ-ნაკლებად დასახლებული უნდა ყოფილიყო.

§1. ნეოლითი

მიკრორეგიონის ქვის ხანის ძეგლებზე თვალის გადევნება გვიჩვენებს, რომ აქ საქმე გვაქვს არა მარტო გვიანმეზოლითურ-ადრენეოლითური კულტურის თავისებურ ლოკალურ ვარიანტთან, არამედ მათ ქრონოლოგიურ განსხვავებასთანაც დასავლეთ საქართველოს ადრენეოლითურ ძეგლებთან შედარებით. ამ მიმართულებით ქობულეთ-ხუცუბნის ნამოსახლარებს შუალედური ადგილი უჭირავთ გვიანმეზოლითურსა და ადრენეოლითურ ძეგლებს შორის. გამორჩეულად საინტერესოა სოფელ ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარი, რომელიც არა მარტო მიკრორეგიონის, არამედ კავკასიის ერთ-ერთ თვალსაჩინო ძეგლს წარმოადგენს. მისი შესწავლა დაკავშირებულია მეცნიერ-მკვლევარის, არქეოლოგის, სერგო გოგიტიძის სახელთან. სამწუხაროდ, მისი გარდაცვალების გამო გარკვეულ პერიოდში ძეგლისადმი ინტერესი შესუსტებული იყო.

2017 წელს სოფ. ქობულეთის ადრენეოლითური ძეგლის შესწავლა განაახლა ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის (დირექტორი, პროფესორი ამირან კახიძე) ქობულეთ-ფიჭვნარის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ. ახალი კვლევა-ძიება მიმდინარეობდა გასული საუკუნის 60-80-იან წლებში შესწავლილი უბნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. ძეგლზე მუშაობის პერიოდში გამოიკვეთა რამდენიმე მნიშვნელოვანი და საგულისხმო ფაქტი, რომელმაც შესაძლებლობა მოგვცა მეტი სიცხადე შეგ-

ვეტანა სერგო გოგიტიძის მიერ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებებთან მიმართებაში. კერძოდ, წყალმომარაგების სისტემების სათავე-ნაგებობების არსებობასთან დაკავშირებით ძეგლის როგორც ჩრდილო-დასავლეთით, ასევე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაფიქსირებული ბუნებრივი წყაროების ანუ საცივი წყლების გარკვეული რაოდენობით არსებობა ადასტურებს, რომ წყალმომარაგების წარმოდგენილი სისტემები აქ ბუნებრივად გამოიყურება, მიუხედავად იმ გარემოებებისა, რომ გვიანდელ პერიოდში ოთხივე წყალმომარაგების სისტემის სათავე-ნაგებობა დარღვეული იქნა. ასევე, ჩვენს მიერ ძეგლზე გამოვლენილი რიგით მე-4 წყალმომარაგების სისტემის მდებარეობა და მიმართულება იძლევა იმის მტკიცების საფუძველს, რომ აღნიშნული დასახლების გავრცელების არეალი ბევრად უფრო ვრცელია, ვიდრე ამაზე აწ განსვენებული ს. გოგიტიძე საუბრობდა, რადგან დასახლება რამდენადმე უფრო ფართოვდება როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, სადაც ჩვენ ვაწარმოეთ კვლევები, ასევე, ჩრდილო-დასავლეთითაც (სადაც, მოგვიანებით, 2019 წელს არქეოლოგმა გ. ჩხატარაშვილმა ჩაატარა ექსპედიცია).

ძეგლის შესწავლისას გამოვლენილმა ქვის იარაღების სიმრავლემ და მრავალფეროვნებამ მოგვცა შესაძლებლობა დავადასტუროთ, რომ მიკრორეგიონის ძველი მოსახლეობა, გარკვეული ფორმების იარაღების დამზადებისას, გარდა კაჟისა და ობსიდიანისა, ინტენსიურად იყენებდა რიყის ქვის ნედლეულს, რაც ადრე შესწავლილ მასალებში მცირე რაოდენობით იყო წარმოდგენილი. ეს ახალი გარემოება კი უნდა მიგვანიშნებდეს ადრენეოლითელი ბინადრების გენეტიკურ ურთიერთკავშირზე გვიანმეზოლითურ ტრადიციებთან.

საინტერესო ფაქტია, რომ ძეგლზე მუშაობის პროცესში, მიმდებარე ტერიტორიაზე, ადრე შესწავლილი დასახლების

სამხრეთით, კლდოვან ფერდობზე გამოვავლინეთ მღვიმე-გამოქვაბული, რომელსაც ადგილობრივები „დევის გვირაბს“ ეძახიან. სამწუხაროდ, მღვიმეში შეღწევა ვერ მოხერხდა შესასვლელთან მდებარე მდინარის კალაპოტის გამო. საგულისხმოა, რომ დღემდე სამეცნიერო მიმოქცევაში არ გვხდება პირდაპირი თუ ირიბი საუბარი აღნიშნულ გამოქვაბულზე; მომავალი კვლევა გვიჩვენებს, დასტურდება თუ არა აქ ადამიანის ცხოვრების კვალი.

§2. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა

ქობულეთის „ქვეყანა“ მისი ზღვისპირეთითა და მთიანი ზოლით სწორედ ის მიკრორეგიონია, სადაც საშუალება გვაქვს თვალი მივადევნოთ ადამიანის განვითარების პროცესებს შემდეგომ პერიოდშიც – ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაშიც.

ქობულეთის „ქვეყნის“ წარმოდგენილი პერიოდის ძეგლებზე გამოვლენილი მასალებით დასტურდება, რომ აქაურ მკვიდრთა სამეურნეო საქმიანობაში წამყვანი დარგებია – მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ფართო ხასიათი მიიღო მეთევზეობამ და ფეიქრობამ.

მიკრორეგიონში არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას მოპოვებული მასალებით ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში დადასტურებული იყო მიკრორეგიონის ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლი, როგორცაა ადრებრინჯაოს ხანის ისპანისტორფქვემა ნამოსახლარი; პრობლემატურ საკითხად რჩებოდა უშუალოდ ენეოლითისა და შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლების გამოვლენა; თუ არ ჩავთვლით შემთხვევით აღმოჩენილ მასალას, რომელიც სოფ. კვირიკეში კაჟის შუბისპირის სახით იყო გამოვლენი. ამიტომ, ჩვენი დისერტაციის მიზნებიდან გამომდინარე, ერთ-ერთ მთა-

ვარ ამოცანად დავისახეთ ქობულეთის მუზეუმის დაზვერვითი ექსპედიციების ფარგლებში (2013-2019 წწ) გავყოლოდით ადრე გამოვლენილ ადრეული თუ გვიანდელი პერიოდის ძეგლებს და მათ მახლობლად, ბუნებრივი თუ სტიქიური მოვლენებისა და სხვადასხვა ხასიათის სამეურნეო-სამშენებლო სამუშაოების კვალ-დაკვალ გვეძებნა ახალი მასალები. მათ შორის საინტერესოა კაჟის შუბისპირი კვირიკედან, რომელიც გამოვლინდა მდ. კინტრიშის მარცხენა შენაკადის მდ. კინკიშას ხეობაში, კვირიკეს თემის სოფ. ზედა კვირიკეში. იგი მიწის სამუშაოების დროს იქნა ნანახი. შუბისპირი ენეოლითის ხანით თარიღდება; საგულისხმოა, რომ მსგავსი ხასიათის კაჟისა და მოგვიანებით, ბრინჯაოს ისრისპირების საინტერესო ფორმები გვხვდება შემდგომ პერიოდებში.

აღნიშნულ პერიოდში მრავალფეროვანი სახით არის წარმოდგენილი მიწათმოქმედებისა თუ შემგროვებლობის წესით მოპოვებული საკვებად ვარგისი მოსავლის გადასამუშავებლად გამოყენებული მასალები, მათ შორისაა ქვის ქვიჯები, ფილთაქვები, სასრეს-სახეხები, მრგვალი თუ ოვალური მოყვანილობის ხელსაფქვაკვები. ჩვენს მიერ ჩოლოქში გამოვლენილი ხელსაფქვაკვი მეტ-ნაკლები სიზუსტით ენეოლითის პერიოდის ძეგლებზე გამოვლენილ სამეურნეო-საყოფაცხოვრებო ნივთებთან უნდა ნახულობდეს სიახლოვეს.

საინტერესო მასალები გამოვლინდა ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ერთ-ერთუბეველეს დასახლება - სოფ. კოხში, რომელიც მდებარეობს მდინარე კინტრიშის ხეობაში. სოფ. კოხით დაინტერესება ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 50-60-იან წლებში მოხდა, როცა სასოფლო გზის გარკვეული მონაკვეთების გაფართოებისას მშენებლებმა შენიშვნეს არქეოლოგიური მასალა. აქ, ადგილ „ნაჯიხურალთან“ ანტიკური პერიოდის კერამიკული

ნაწარმი და მეომართა აღჭურვილობა გამოვლინდა, ხოლო ცენტრალური გზის გაფართოვებისას აღმოჩნდა ნეოლითური მასალა. ჩვენი დაინტერესება კოხის სიძველეებით განპირობებული იყო ახლად გამოვლენილიმასალით, კერძოდ, ოვალური ფორმის ქვაში ამოკვეთილი გობით, რომელიც გამოვლინდა კოხის ნეოლითური ძეგლიდან ჩრდილოეთით არსებულ მალ-ლობზე. გობის მობილურობა და მცირე მოცულობა უნდა მიგვანიშნებდეს მის მრავალფუნქციურ გამოყენებაზე. შესაძლებელია ის ლითონწარმოებაში ფლუსების დასანაყად გამოიყენებოდა ან სხვა დანიშნულებით.

მიკრორეგიონში, თუ არ ჩავთვლით უშუალოდ შემდეგი პერიოდის ძეგლებს მდინარე კინტრიშის მარცხენა შენაკად მდ. კინკიშას კალაპოტში და მის შენაკად მცირე დედეგებში და სოფელ ჭახათის სოლომურის დასახლება აბანოებთან გამოვლენილ ბრინჯაოს ხანის ძეგლებს, შეიძლება განვაცხადოთ, რომ კოხის ძეგლი ამ დროისათვის ერთადერთია.

ადრებრინჯაოს ხანაში, ისევე, როგორც წინარე პერიოდში, ინტენსიურადაა დასახლებული კოლხეთის დაბლობი; ამ პერიოდის საინტერესო მასალა გამოვლინდა ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარიდან აღმოსავლეთით, სოფელ აჭყვისთავში და ჩრდილოეთით, მდინარე ჩოლოქის კალაპოტსა და მიმდებარე ტერიტორიებზე. აღსანიშნავია აჭყვისთავის ბრინჯაოს ცული, რომლის ყუა საერთოდ აღარაა დაქანებული, ტანი კი - მეტნაკლებად ისეთივე აქვს, როგორიც პირველი ორი სახეობის ცულებს. შესაძლებელია, ის ქმნის ბრინჯაოს ცულების ახალ სახეობას, რადგან მას პარალელი არ ეძებნება და ჯერჯერობით განეკუთვნება უნიკალურ მონაპოვარს. როგორც ჩანს, აჭყვისთავის ცული ადრებრინჯაოს ხანის ბოლო ეტაპზეა დამზადე-

ბული, როცა ყუადაქანებული ცულების გვერდით წამყვან ადგილს იკავებს ე.წ. ყუამილიანი ცულები.

საინტერესო ფორმას წარმოადგენს მდ. კინტრიშისა და შავის ზღვის შესართავთან, მდინარის კალაპოტში გამოვლენილი ბრინჯაოს მინიატურული ცული, რომელიც დ. ქორიძის კოლხური ცულების განვითარების სქემის მიხედვით II სახეობას უნდა მიეკუთვნებოდეს. აღნიშნული ჯგუფის ცულები შედარებით მაღალია, ზოგჯერ მასიური და საკმაოდ მძიმე. I ეტაპის კოლხური ცულის II სახეობის პირველი ქვესახე ძირითადი სახეობისაგან განსხვავდება იმით, რომ მათ ორფერდა მახვილი, ზოგჯერ გადაკვეთილი და სიბრტყით დაბოლოებული ყუა აქვს. ბრინჯაოს მინიატურული ცული მსგავსი ხასიათის მასალებს შორის შეიძლება განვაცხადოთ რომ იშვიათი მონაპოვარია მიკრორეგიონში.

საინტერესო კერამიკული ნიმუშები გვაქვს ქობულეთ-ფიჭვნარის არქეოლოგიური ზონის მიმდებარედ, მდ. ჩოლოქის კალაპოტში ქობულეთის მუზეუმის (2013-2018 წწ) დაზვერვითი ექსპედიციების დროს გამოვლენილი მასალების სახით.

საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს კასრისებურიჭურჭელის ფრაგმენტი, რომელსაც ანალოგი არ ემეზნება დასავლეთ საქართველოს ენეოლით-ადრეობრინჯაოს ხანის ძეგლებზე გამოვლენილ მასალას შორის. იგი შავპრიალა, ხელითნამერწი ჭურჭელია, რომელსაც რომბისებური გეომეტრიული ორნამენტი აქვს დატანებული. უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავსი გეომეტრიული ორნამენტი ფართოდ არის გავრცელებული მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე. მეღვინეობასთან დაკავშირებული ხასიათის ერთ-ერთი ადრეული ჭურჭლის ფორმას უნდა წარმოადგენდეს მიკრორეგიონისათვის ჩვენს მიერ გამოვლენილ კოლხური ქვევრის ფრაგმენტი.

ჩოლოქის ჯგუფის მასალებს მივაკუთვნებთ სოფელ ლედვაში, ცხრაფონასა და სკურას წყლის შესართავთან ახლოს, სკურას წყლის კალაპოტში, ნახევრად ზედაპირულ მდგომარეობაში გამოვლენილი ბაზალტის სტელა, რომელიც ადრებრინჯაოს ხანის მასალებისათვის დამახასიათებელი სპირალის ორნამენტით არის დამშვენებული. არანაკლებ საინტერესოა სტელის მარცხენა და, შესაბამისად, მარჯვენა მხარეზე სიმაღლით დატანილ-ამოკვეთილი გეომეტრიული ფიგურები, რომლებიც ერთობლიობაში ჯაჭვს ქმნიან.

სტელას შესწავლამ მოგვცა შესაძლებლობა გამოგვეთქვა რამდენიმე საგულისხმო მოსაზრება: ორმხრივ დახვეული სპირალი გარკვეული მნიშვნელობის მქონე კოსმოგონიური ნიშანი უნდა ყოფილიყო მიკრორეგიონის წარმოდგენილი პერიოდის მოსახლეობისათვის; ამავე დროს იგი დედა-ქალღმერთს განსახიერებდა. თუ გავითვალისწინებთ, იმ ფაქტს, რომ ჩვენს მიერ გამოვლენილ მასალას დასრულებული სახით წარმოსაჩენად ნახევარი ნაწილი უნდა აკლდეს, ის შესაძლებელია მზის სიმბოლოდაც მივიჩნიოთ; სპირალი როგორც ცნობილია, ასევე უნდა გამოხატავდეს დაუსრულებელი მოძრაობის სიმბოლოსაც.

„ქობულეთის ქვეყნის“ ადრებრინჯაოს ხანის უმნიშვნელოვანესი ძეგლია ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარი, რომელმაც განსაკუთრებით მდიდარი მასალა მოგვცა ადრე-სამიწათმოქმედო კულტურის მომდევნო საფეხურის ისტორიის შესასწავლად.

ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარი ქობულეთის აღმოსავლეთით განლაგებულ ტორფნარში იქნა გამოვლენილი. ის ორი დონითაა წარმოდგენილი და, როგორც ვარაუდობენ, ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბოლოსა და III ათასწლეულის პირველ ნახევარში უნდა შექმნილიყო. ძეგლზე გამოვლენილმა მასალამ - კერამიკული ჭურჭელი, ყუამილიანი ცულის ყალიბები, საბერვე-

ლების საქმენი მიღები, მინიატურული ტიგელები, ყუადაქა-
ნებული ცულის ხის მოდელი, თიხის პატარა ზომის ანთროპო-
მორფული სკულპტურა, კაჟის ისრისპირები, ხელსაფქვავეები,
როდინები, საბეგველები, ფილთაქვები, ბადისა თუ ანკესის საძი-
რავებად გამოყენებული რიყის ქვის საწაფები, კაჟის ნამგლის
ჩასართები, შურდულის ქვები და ა.შ. - ბევრ საინტერესო
შეკითხვაზე პასუხის გაცემის საშუალება მისცა მეცნიერებს.
დღეისათვის ძეგლს ზემოდან ტორფის 2 მ. სისქის ფენა ადევს.

ძეგლის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს კოლხეთის დაბლობის ერთ-
ერთ უადრეს დასახლებასთან, რომლის წარმოქმნა და შემდეგ
მიტოვება დაკავშირებულია ზღვის ტრანსგრესია-რეგრესიის
მონაცვლეობასთან. დასახლების უძველესი ჯარგვალური
ნაგებობები დათარიღდა ძვ.წ. 3180 და 3150 წლებით, ხოლო ზედა
დონის ხიმინჯიან-ჯარგვალური ნაგებობა – ძვ.წ. 2650 წლით.
ძეგლზე ტორფის ქვედა დონიდან აღებული ნიმუშის
რადიოკარბონული თარიღია – ძვ.წ. 1650 წელი. ძვ.წ. XVII
საუკუნე კი, სწორედ ფანაგორიული რეგრესიის საწყის პერიოდს
შეესაბამება. ფაქტია, რომ ნამოსახლარის წარმოქმნის დროიდან
მის დაღუპვამდე საკმაო დროს გაუვლია. ხოლო, რაც შეეხება
მცხოვრებლების მიერ დასახლების მიტოვებას, როგორც ჩანს,
პირველ რიგში ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გეომორფო-
ლოგიურ პროცესებს, რაც კოლხეთის ზღვისპირეთში ამ 4000-
5000 წლის წინ მიმდინარეობდა.

ისპანის ნამოსახლარის შესწავლისას მიღებული მონაცემე-
ბის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღმოსავლეთ
შავიზღვისპირეთის ზღვისპირა ზოლის დაბლობზე ენეოლით-
ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები განლაგებულია ახალ-
შავზღვური ტერასის (დიუნის) უკან წარმოდგენილ ტორფნარებ-

ში (ისპანი-ქობულეთი, ფოთი, ყულევი, ანაკლიადაა.შ.), სადაც მათი კონსერვაციის საუკეთესო პირობები არსებობდა.

ისპანისტორფქვემა ნამოსახლარზე გამოვლენილი მასალების კვლევამ გვიჩვენა, რომ წარმოდგენილი ძეგლი ჯერ კიდევ მჭიდროდაა დაკავშირებული წინარე პერიოდთან. როგორც ჩანს, თავისებური პირობების გამო, წინა პერიოდიდან მომდინარე ტრადიციები აქ შედარებით დიდხანს შემორჩა, რამაც, ვფიქრობთ, გარკვეული გავლენა მოახდინა განვითარების ტემპებზე და საერთოდ, კულტურის ხასიათზე. ძეგლი შესაძლებლობას იძლევა გამოვყოთ დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის პერიოდისათვის დამახასიათებელი რამდენიმე ფაქტორი, რომელიც ვლინდება ისეთ მნიშვნელოვან სამეურნეო-წარმოებით სფეროში, როგორიცაა ლითონწარმოება, მშენებლობის ტექნიკა, მეთუნეობა და სხვ.

უნდა აღინიშნოს, რომ მიკრორეგიონშიდღემდე არ გამოვლენილა შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლები. ამდენად,საინტერესოა პროფ. ა. კახიძის ახალი აღმოჩენები, რომლებიც დაკავშირებულია სამთამაღნო საქმიანობასთან, ლითონის მოპოვებასთან და კარიერებიდან გამოტანილი ნედლეულის ტექნოლოგიური დამუშავების პროცესებთან, რომელთაც მეცნიერი წინასწარი ვარაუდით სწორედ ამ პერიოდს მიაკუთვნებს.

§3. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა

ქობულეთის „ქვეყანა“ მისი ზღვისპირეთითა და მთიანი ზოლით, წარმოადგენს იმ მიკრორეგიონს, სადაც წარმოდგენილი მასალები გვაძლევს შესაძლებლობას თვალი მივადევნოთ ადამიანის განვითარების პროცესებს მომდევნო – გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაშიც.

უდიდესი მნიშვნელობისა მიკრორეგიონის წარმოდგენილი პერიოდის კვლევისათვის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ეტალონური ძეგლის, „ნამჭედურის“ ნამოსახლარი.

ჩოლოქ-ოჩხამურის ხეობაში წარმოდგენილი ძეგლის, ნამოსახლარ „ნამჭედურის“ VI ფენას გვიანბრინჯაოს მიაკუთვნებენ; ძეგლზე გამოვლენილი ძეგური ნაგებობის ნაშთები და ხელით ნაძერწი ჭურჭლის ნიმუშები გენეტიკურად ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარის ზედა დონეს უკავშირდება. ძეგლზე გამოვლენილი ყალიბები (ფორმები), რომლებიც იარაღისა და სამკაულის ჩამოსასხმელად გამოიყენებოდა, იმის მოწმობაა, რომ მოსახლეობა აგრძელებდა ლითონ-დამუშავების ძველ ტრადიციებს, რაც ასე კარგად იყო წარმოდგენილი ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარის მასალებში. „ნამჭედურის“ ძეგლზე შესაძლებელია თვალი მივადევნოთ მიკრორეგიონის საზოგადოების განვითარებას საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში.

„ნამჭედურის“ ნამოსახლარის მასალების მიხედვით, რასაც ამაგრებს სხვა ძეგლების მონაცემებიც - დიუნური დასახლებები ბობოყვათსა და ფიჭვნარში, ფიჭვნარ-ჩოლოქის დასახლებათა ჯგუფის სხვა ძეგლები, რკინისმომპოვებელი კერები და ა.შ. - შესაძლებელია მეტ-ნაკლები სიზუსტით თვალი მივადევნოთ სამეურნეო განვითარების პროცესებს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის სრულ პერიმეტზე. ასევე, გავეცნოთ ადამიანის ყოფისა და კულტურის ისეთ მხარეებს, როგორცაა მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, ნადირობა, ხელოსნობა და მისი დარგები (მეთუნეობა, სამთო საქმე და მეტალურგია, ფეიქრობა და ა. შ.), დასახლებათა ტოპოგრაფია და მშენებლობის ხელოვნება, ვაჭრობა, გზები და სატრანსპორტო საშუალებები და ა.შ.

საინტერესო ძეგლს წარმოადგენს მიკრორეგიონის ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე გამოვლენილი ქობულეთ-ფიჭვნარის დიუნური სადგომების ნაშთები, მათთვის დამახა-სიათებელი მსუბუქი საცხოვრისის კვალითა და სპეციფიკური კერამიკული ნიმუშებით; დიუნური სადგომები წარმოადგენენ ძეგლთა ისეთ ტიპს, სადაც საცხოვრებელი და საკულტო ადგილები (სამსხვერპლოები) ცალკ-ცალკეა განლაგებული;

სადგომების დახასიათებისას მოტანილი ცალკეული მონაცემები, ზოგიერთი სპეციალისტის მოსაზრებით შესაძლებელია არ შეესაბამებოდეს ძეგლის აღმოჩენის დროისათვის გამოვლენილ სინამდვილეს. დღეს შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ წარმოდგენილ ტერიტორიაზე, უშუალოდ ქობულეთი-ფიჭვნარის დიუნურ სადგომებზე, 2011 წელს თავისუფალი ტურისტული ზონის პროექტის ფარგლებში სასტუმროების მშენებლობისათვის განხორციელებული წინასაამშენებლო, მოსამზადებელი სამუშაოების წარმოებამ, ფაქტობრივად ძეგლი განადგურდა. თუმცა მოგვიანებით, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის სპეციალისტების მიერ მოხდა ძეგლის რეკონსტრუქცია.

2014 წელს აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსა და ქობულეთის მუზეუმის ერთობლივი დაზვერვითი ექსპედიციის დროს ძეგლზე უკანონოდ საამშენებლო ქვიშის მომპოვებლების მიერ გადათხრილ ორმოში მეტად საინტერესო კერამიკულიმასალა გამოვლინდა. ახლად გამოვლენილი თიხის რქისებრშვერილიანისადგრები წრიული და ოვალურ განივკვეთიან ფორმებს წარმოადგენენ. საქართველოს ზღვისპირეთის დიუნურ სადგომებზე გამოვლენილ სადგართა მრავალფეროვანი ხასიათიდან გამომდინარე გამოკვეთილია ოთხი ძირითადი ტიპი; ჩვენს მიერ ქვიშის „მომპოვებლების დახმარებით“ გამოვლენილი სადგრები ძირითადად მე-4 ტიპს

უნდა მიეკუთვნებოდეს. ცნობილია, რომ წრიული და ოვალურ განივკვეთიანი ფორმები ხასიათდებიან ბრტყელი და კორპუსისაგან გადაშლილი ძირით. როგორც გიორგი თავამაიშვილი აღნიშნავს, მსგავსი ტიპის სადგრები ძირითადად ფიჭვნარისა და ურეკის დიუნურ სადგომებზეა მიკვლეული.

ქვიშის უკანონოდ მომპოვებლების მიერ განადგურებული ძეგლიდან ჩვენმა სადაზვერვო ჯგუფმა გადაარჩინა არაერთი ბრწყინვალე ნიმუში. ახალმა მასალებმა საშუალება მოგვცა დაგვედასტურებინა ადრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ საქართველოს ზღვისპირეთის ქვიშაზვინულები წარმოადგენენ მალაგანვითარებულ, თვითმყოფადი, კონსოლიდირებული კოლხური კულტურის სატომო სამლოცველოებს, სადაც წელიწადის გარკვეულ დროს სრულდებოდა ხარისა და ზღვის ღვთაებებისადმი მიძღვნილი რელიგიური რიტუალები.

§4. „ქობულეთის ქვეყანა“ რკინის მეტალურგიის უძველესი კერა

ქობულეთის „ქვეყნის“, როგორც შავი მეტალურგიის ერთ-ერთი უძველესი კერის კვლევა დაკავშირებულია ძველკოლხური რკინის მეტალურგიის შესწავლის ისტორიასთან და ის დაფუძნებულია ათწლეულების მანძილზე ჩვენი ქვეყნის ცნობილ მეცნიერ-მკვლევართა მიერ ჩატარებულ კვლევა-ძიებასთან. მათ შორის, უნდა აღინიშნოს, რომ წარმოდგენილი საკითხის შესწავლის საქმეში განსაკუთრებულია იოსებ გრძელიშვილის და დავით ხახუტაიშვილის როლი და წვლილი. დღეს, ჩემი მეცნიერ ხელმძღვანელი პროფ. ნანა ხახუტაიშვილი აგრძელებს ამავე პრობლემაზე მუშაობას.

მიკრორეგიონში, ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი და შესწავლილი მასალების მიხედვით

შესაძლებელია, მეტ-ნაკლები სიზუსტით აღვწეროთ სახელოსნოების მოცემულობა. თითოეული კერა წარმოდგენილი იყო ერთი, ორი ან სამი სახელოსნოთი, რომელიც მიითვლიდა ქურას, ხის მსუბუქ ფარდულს, შედგენილ მაგიდას ქურიდან ამოღებული ლუგვის პირველადი დამუშავებისათვის, მოედანს ცეცხლგამძლე თიხის მარაგის შესანახად და გასაფუებლად, აგრეთვე, მოედანს წარმოების ნარჩენების გადასაყრელად. როგორც პროფ. დ. ხახუტაიშვილიეჭრობს, თითოეულ სახელოსნოს გააჩნდა მეტალურგის სამუშაოიარაღების კომპლექსი: ხის, ქვისდა რკინის უროები, კაუჭები და სამარჯვეები ქურიდან გამლღვალ-გაცივებული მასის ამოსაღებად და ა.შ. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, სამწუხაროდ მათი გამოვლენა შესწავლილ უბნებზე ვერ მოხერხდა, რისიმიზეზიც, როგორც ჩანს, მეტალურგიული საქმიანობის სეზონურობა უნდა ყოფილიყო - ხელოსნები არ ტოვებდნენ ადგილზე სამუშაო იარაღებს.

საყურადღებო გარემოებაა, რომ რკინისსადნობი, სახელოსნოები, როგორც წესი, გამართული იყო მცირე თუ დიდი ხევეების პირას არსებულ შემადგენებებსა და ბორცვებზე. როგორც პროფ. დ. ხახუტაიშვილი აღნიშნავს, ამგვარ ექსპოზიციას როგორც ეკონომიური, ისე ტექნიკური გამართლება უნდა ჰქონდა: იოლი იყო წარმოების ნარჩენებისაგან განთავისუფლება და მოხერხებული იყო წარმოებისათვის აუცილებელი წყლის მიწოდება.

ჩოლოქ-ოჩხამურის საწარმოო კერა, ძირითადად, როგორც ჩანს, ერთი მოზრდილი ეპოქის ძეგლებს მიითვლის. ეს პერიოდი, სავარაუდოდ, ძვ. წ. X–VII საუკუნეებით შემოიფარგლება.

დ. ხახუტაიშვილის გარდაცვალების შემდეგ, თითქმის ორი ათეული წლის განმავლობაში, ქობულეთის ტერიტორიაზე არსებული რკინის მეტალურგიის უძველესი კერების სერიოზული

შესწავლა თითქმის არ განხორციელებულა. 2019 წელს, ჩემს მეცნიერ-ხელმძღვანელთან, ქალბატონ ნანა ხახუტაიშვილთან ერთად, გადაწყვეტეთ ჩაგვეტარებინა წარმოდგენილ მიკრორეგიონში ახალი დაზვერვითი სამუშაოები, რომლის დროსაც მეტად საყურადღებო ახალ ძეგლს მივაკვლიეთ სოფელ ჯიხანჯურში.

სადაზვერვო ჯგუფმა რამდენიმე ერთეული სხვადასხვა ზომის წილის ფრაგმენტი ქობულეთის მუზეუმში გადმოიტანა შემდგომი შესწავლისათვის. როგორც ცნობილია, სოფ. ჯიხანჯურში გამოვლენილ რკინისსადნობ სახელოსნოებს ი. გრძელიშილმა და დ. ხახუტაიშვილმა უწოდეს „ჯიხანჯური I“, „ჯიხანჯური II“, „ჯიხანჯური III“ და „ჯიხანჯური IV“. ჩვენ არ დავარდვიეთ ძეგლების მათ მიერ შემოთავაზებული სახელდება და ახლად გამოვლენილ ძეგლს პირობითად „ჯიხანჯური V“ ვუწოდეთ.

„ჯიხანჯური V“-ის შესწავლამ ცხადყო, რომ მიკრორეგიონში მოცემული იყო ყველა ის წინაპირობა, რაც უძველესი შავი მეტალურგიის განვითარებისათვის იყო აუცილებელი: ძეგლის სამხრეთ-აღმოსავლეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით არსებულ ფერდობებზე განვითარებული ტყე სახელოსნოს საწვავი მასალით უზრუნველყოფას მოახდენდა; ძეგლიდან 650-700 მ.-ის დაშორებით აღმოსავლეთიდან დასავლეთით მიედინება მდ. ჩოლოქი, რომელსაც მარცხნიდან უერთდება მცირე ხევებში შეკრებილი და ჩამონადენი საცივი წყლები. უახლოესი წყარო ძეგლიდან 20-25 მ.-ის დაშორებით გამოდის ველურ გარემოში, სადაც თითქმის ხელუხლებელია ენდემური მცენარეული საფარი; მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებობდა ცეცხლგამძლე და ძნელადღობადი თიხების საკმაოდ დიდი მარაგი. მათ შორის გამოირჩევა ცეცხლაურის თიხები, რომელთა დნობის

ტემპერატურა 1200⁰-16600⁰ ფარგლებშია მოქცეული. აღსანიშნავია, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ამ თიხებს დღესაც იყენებს ბუხრებისა და მისი საკვამურების, ყელემების ასაგებად მომზადებულ დულაბში. ნიშანდობლივია, რომ ამგვარი თიხებით მდიდარი ზოლი დიდი და მცირე კავკასიონის სუბტროპიკულ მთისწინეთს მთელ სიგრძეზე მიუყვება; ზღვისპირა ზოლში დადასტურებულია მაგნეტიტური სილების დიდი რაოდენობა. განსაკუთრებით საინტერესოა ურეკის მაგნეტიტური სილები, რომლებიც ფლოტაციის შემდეგ გამოირჩევა რკინის შემცველი მადნეულის არსებობის მაღალი ხარისხით.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს რკინის მადნეულთა საბადოებს ტერიტორიული განლაგების მიხედვით აჯგუფებენ რამდენიმე მთავარ უბნად: აჭარა-თრიალეთის, გურია-სამეგრელოს, რაჭა-სვანეთის, იმერეთის და აფხაზეთის.

ამგვარად, ჩვენს მიერ სოფელ ჯიხანჯურში გამოვლენილ ძეგლზე დაკვირვებით შეგვიძლია გავამყაროთ ადრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ თითოეული რკინისადნობი სახელოსნო წარმოადგენდა დამოუკიდებელ, თვითკმარ ერთეულს, რომელსაც გააჩნდა ყველა პირობა რკინის მეტალურგიის განვითარებისათვის მრავალი საუკუნის განმავლობაში, დაწყებული მადნის მოპოვებიდან რკინის მიღებამდე.

თავი II.

„ქობულეთის ქვეყანა“ ბერძნული და კოლხური ცივილიზაციების საკონტაქტო ზონა

ქობულეთის „ქვეყანა“ ქართველური სამყაროს ის რეგიონია, სადაც შეგვიძლია თვალი მივადევნოთ ადამიანის ცხოვრების სხვადასხვა პერიოდს, მათ შორის ანტიკურ ხანას.

მიკრორეგიონის ანტიკური პერიოდის ძეგლებს მიეკუთვნება ქობულეთ-ფიჭვნარის ნაქალაქარი, ციხისძირის კომპლექსი, „ნამჭედურის“ გორა-სამოსახლოს სათანადო პერიოდის მასალა, კოხის „ნაჯიხურალის“ მასალა, მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის კალაპოტსა და მიმდებარე ტერიტორიაზე გამოვლენილი მასალა და ა.შ.

კოლხეთის ანტიკური ისტორიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხს წარმოადგენს დიდი ბერძნული კოლონიზაცია და კონტაქტები გარე სამყაროსთან. აღსანიშნავია, რომ უცხოურ ისტორიოგრაფიაში ბერძნული კოლონიზაციის რამდენიმე მიზეზს ასახელებენ: ესაა სავაჭრო ექსპანსია და აგრარული კოლონიზაცია. უკანასკნელ პერიოდში გამოითქვა მოსაზრება, რომ ბერძნულ კოლონიზაციას შეიძლება ერთდროულად რამდენიმე მასტიმულირებელი ფაქტორიც განსაზღვრავდეს. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ბერძენთა მიგრაციის ადრეულ ეტაპზე ეს ფაქტორი შესაძლებელია ყოფილიყო ლითონებით დაინტერესება (ოქრო, რკინა).

ძველი კოლხეთისა და აქეურ-ელინური სამყაროს კოლონიზაციამდელი ურთიერთობის ამსახველი ნივთიერი მასალები ჯერ-ჯერობით არაა მოპოვებული. თუმცა ბუნებრივია, რომ ტომთაშორის ურთიერთობანი უძველესი ეპოქებიდანაა სავარაუდებელი, რაც თავის ასახვას ბერძნულ მითოლოგიაში უნდა

პოვებდეს. სისტემატურ, რეგულარულ კონტაქტებს საფუძველი ეყრება არქაულ ხანაში, როცა დიდი ბერძნული კოლონიზაციის შედეგად ბერძნული სამოსახლოები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთშიაც ჩნდება. გამოვლენილი მასალების რიცხვი კიდევ უფრო იზრდება ძვ.წ. VI ს. შუახანებსა და, განსაკუთრებით, მეორე ნახევარში. როგორც, ჩანს, ადგილობრივი სამოსახლოების გვერდით თანდათანობით აღმოცენდნენ ბერძნული ახალშენები. ამ დასახლებების გაჩენამ ხელი შეუწყო ადგილობრივი მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრების შემდგომ წინსვლას. ქობულეთ-ფიჭვნარის მაგალითზე კარგად ჩანს, თუ რა დიდი როლი შეასრულეს ამ კონტაქტებმა ადგილობრივი მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში. როგორც იკვეთება, მიკრორეგიონი წარმოადგენდა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში კოლხური და ელინური ცივილიზაციების შეხვედრის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან რგოლს, რომლითაც ხორციელდებოდა უწყვეტი ურთიერთობები ანტიკური სამყაროს სხვადასხვა ცენტრებთან საუკუნეების მანძილზე.

საინტერესო დასკვნებისა და დამატებითი სიცხადის შესაძლებლობა მოგვცა ქობულეთის მუზეუმში თავმოყრილმა და დაცულმა საკმაოდ მრავალფეროვანმა და მრავალრიცხოვანმა ახალმა არქეოლოგიურმა მასალამ, რომელიც ამ მუზეუმის ძეგლების მონიტორინგისა და გამოვლენის ჯგუფის მიერ 2013-2019 წ.წ. იქნა შეგროვებული.

ქობულეთის „ქვეყნის“ გარე სამყაროსთან კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის ისტორიის ირგვლივ არსებული ცალკეული საკითხების შესახებ შესაძლებელია გამოვთქვათ ზოგიერთი ჩვენი მოსაზრება. მაგ. მიკრორეგიონში ადგილობრივ კერამიკულ ნაწარმთან ერთად ფართოდ არის წარმოდგენილი იმპორტული კერამიკული ტარა და ყოფითი ჭურჭელი, რაც

გვამღევს შესაძლებლობას თვალი გავადევნოთ როგორც ძველი კოლხეთის, ასევე წარმოდგენილი მიკრორეგიონის საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ კავშირებს. ძვ. წ. IV საუკუნის I ნახევრიდან ქობულეთ-ფიჭვნარში, ათენთან ერთად, მნიშვნელოვანი ჩანს სხვა საზღვაო სავაჭრო და სატრანზიტო ცენტრებთან ურთიერთობა.

მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი მასალები, ჩვენი ვარაუდით, არ უნდა ეკუთვნოდნენ „ნამჭედურის“ გორა-სამოსახლოსა და „ჩოლოქისპირა“ დასახლებას. ვფიქრობთ, რომ აღნიშნული კერამიკული მასალები, სავარაუდოდ, დღემდე უცნობი საცხოვრისი ან სახელოსნო უბნის კუთვნილებას უნდა წარმოადგენდნენ, რომელიც მდ. ოჩხამურის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკური პერიოდის ძეგლის - „ნაპურვალას“ კოლხური სამაროვნის -მიმდებარე ტერიტორიებზეა განლაგებული.

ანტიკური პერიოდის ახლადგამოვლენილი კერამიკული ნაწარმის შავ ზღვაში აკუმულირება ნაოსნობასთან ერთად დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო თევზაობასთანაც, რომელიც სეზონურ საქმიანობად ითვლება. აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი უხსოვარი დროიდან ითვლება როგორც უსაფრთხო და ეკონომიკური თვალსაზრისით მომგებიანი სარეწიზონა;

ვფიქრობთ, დამოუკიდებელი კვლევის საგანი უნდა გახდეს ჩვენს მიერ შეგროვებული საკმაოდ საინტერესო მასალა, რომელიც ქობულეთის მუნიციპალიტეტის დასახლებული პუნქტების, უბნების, დიდი თუ მცირე მდინარეების ტოპონიმები, რომელთა ნაწილის შესახებ ჩვენ გვაქვს საუბარი აღნიშნულ დისერტაციაში.

თავი III.

“ქობულეთის ქვეყანა“ ადრეულ შუასაუკუნეებში

2013-2019 წწ ქობულეთის მუზეუმის ძეგლების მონიტორინგისა და გამოვლენის სადაზვერვო ჯგუფმა შეაგროვა ახალი მასალები და ცნობები, რომლებიც შეეხება მიკრორეგიონში შესწავლილ, ნაკლებად შესწავლილ და ამ დრომდე უცნობ ძეგლებს.

პეტრა-ციხისძირი. ადრეული შუასაუკუნეების ერთ-ერთ თვალსაჩინო ძეგლს წარმოადგენს მიკრორეგიონის ტერიტორიაზე გამოვლენილი პეტრა-ციხისძირის კომპლექსი. ამ დასახლების უდიდესი განვითარების პერიოდი ახ.წ. IV-V სს-ზე მოდის, როდესაც წარმოიქმნება საკმაოდ მნიშვნელოვანი ქალაქური ტიპის დასახლება განვითარებული სახელოსნო წარმოებით. როგორც ვარაუდობენ, აქ გამოვლენილი ბაზილიკა რეგიონისპირველ საეპისკოპოსო კათედრას წარმოადგენდა. პეტრას საეპისკოპოსოს შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს საეკლესიო ნუსხებში -ე.წ. „ეკთესისებში“.

პეტრა-ციხისძირის ბაზილიკა თავისი დახვეწილი გეგმარებითა და პროპორციებით სიახლოვეს ბიჭვინთის სამნავიან ბაზილიკასთან იჩენს. ეს უკანასკნელი კი კონსტანტინოპოლის საკულტო არქიტექტურის გავლენის კვალს ატარებს. როგორც ვხედავთ, ბიზანტიური ხუროთმოძღვრების ნიმუშები და მოთხოვნები უცხო არ იყო ციხისძირის ბაზილიკის აღმშენებელთათვისაც. თუმცა, უდავოა, რომ ციხისძირის ეკლესია წარმოადგენდა ადრექრისტიანული ქართული ბაზილიკების ერთ-ერთ ორგანულ რგოლს. პეტრა-ციხისძირის კომპლექსში წარმოდგენილ საეკლესიო შენობებს ახასიათებს გარკვეული ტრა-

დიციულობა, რაც, პირველ რიგში, ეკლესიების საკურთხევლის შვერილ აფსიდური ფორმით წარმოდგენაში ვლინდება.

ალამბრის ციხე. პეტრა-ციხისძირის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. აჭყვას მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ალამბრის ყველაზე მაღალ, „ციხისყელად“ წოდებულ ბორცვზე მდებარეობს ალამბრისციხე, რომელსაც მამუკას ციხესაც ეძახიან.

ალამბრის ციხის შესახებ ამ დრომდე არ მოგვეპოვება კვალიფიციური არქეოლოგიური და ისტორიული გამოკვლევა; ძეგლზე შენარჩუნებული მდგომარეობა, გადარჩენილი კედლების წყობა გვამღევეს საფუძველს გავიზიაროთ ვ. ბერიძის შეხედულება და სარწმუნოდ მივიჩნით ის მოსაზრება, რომ ციხე რამდენჯერმე უნდა იყოს განახლებული. როგორც ი. სიხარულიძე აღნიშნავდა, მისი ფუნქციური დატვირთვის გააქტიურება გვიან შუასაუკუნეებში, ოსმალურ პერიოდში გადმოდის. ციხის საინტერესო გეოგრაფიული განლაგება პეტრა-ციხისძირთან მიმართებაში გვამღევეს მათი ერთიანი სტრატეგიული დანიშნულების ვარაუდის შესაძლებლობას, რადგან ციხეები ერთ დიაგონალზეა განლაგებული და ერთმანეთს უყურებენ.

ელიას ციხე. საინტერესო გეოგრაფიული მდებარეობითა და არქიტექტურული სტილით გამოირჩევა ქობულეთის „ქვეყნის“ კიდევ ერთი სტრატეგიული მნიშვნელობის საფორტიფიკაციო ძეგლი - ელიას ციხე, რომელიც ჩვენს მიერ ზემოდ აღწერილი ალამბრის ციხის აღმოსავლეთით, ელიას კლდოვან მთაზე არის წამომართული. ციხე ნაკლებად არის შესწავლილი. შეიძლება ამის მიზეზი მისი ძნელად მისაწვდომობა ყოფილიყო.

გადავწყვიტეთ ელიას ციხის ირგვლივ მეტი სიცხადე შეგვეტანა. ქობულეთის მუზეუმის მიერ ჩატარებულმა სადაზვერვო ექსპედიციამ მოახერხა ძეგლზე ასვლა, გადარჩენილი ნაწილების აზომვა და ფოტოფიქსაცია, მშენებლობის ხელოვნების შესწავლა,

შიდა ციხის ფართობის განსაზღვრა. ასევე, მოხდა ძეგლის მიმდებარე ტერიტორიებისა და სამიმოსვლო გზების განსაზღვრა და შესწავლა. ციხე სამხრეთ-აღმოსავლეთით გადმოჰყურებს კინტრიშის ხეობას და უკავშირდება შიგა გზით ფეოდალური ხანის ჭახათის დასახლებას. სამხრეთ-დასავლეთით ხელისგულივით იშლება ზენითისა და ალამბრის სანახები. შიდა გზებით ის უკავშირდება აჭყვისთავისა და ზენითის დასახლებებს. ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილიდან შესაძლებელია დაკავშირება აჭის ციხესთან. ამდენად, ჩვენი მოსაზრებით, ალამბრის, ელიას და აჭის ციხეები დაკავშირებული უნდა ყოფილიყვნენ აღმოსავლეთ შავისზღვისპირეთის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სამხედრო-პოლიტიკურ ცენტრთან - პეტრა-ციხისძირთან და, შესაბამისად, ერთიანი თავდაცვითი სისტემის ნაწილს წარმოადგენდნენ.

ახალი ცნობები აჭის ციხიდან. მიკრორეგიონის საინტერესო ძეგლს წარმოადგენს აჭის ციხე ანუ „ციხია“ (ადგილობრივი მოსახლეობა ასე მოიხსენიებს ისტორიულ ძეგლს), რომელიც ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ქაქუთის თემში შემავალ ერთ-ერთ უძველეს დასახლება - სოფელ აჭში მდებარეობს, მდ. აჭისწყალსა და მდ. ციხიასწყალს შორის არსებულ ბორცვზე, შესართავთან ახლოს, ზღვის დონიდან 340 მ. სიმაღლეზე. მდ. აჭისწყალი, ისევე, როგორც მდ. კინტრიში და მდ. ბჟუჟისწყალი, სარბიელას მთის მიდამოებიდან იღებს სათავეს; მდ. ციხიასწყალი კი – სანისლობოს მთიდან და აჭის ციხის სამხრეთ-დასავლეთით უერთდება მდ. აჭისწყალს. ამ ძეგლის შესახებ დაცული ცნობები, ასევე არასრულად არის წარმოდგენილი.

ქობულეთის მუზეუმის მიერ ჩატარებულმა სადაზვერვო ექსპედიციამ 2018-2019 წლებში განახორციელა ძეგლის შესწავლა. მოხდა მისი გადარჩენილი ნაწილების აზომვა და ფოტო-

ფიქსაცია; არსებული რთული რელიეფური სიტუაციის გათვალისწინებით მოხერხდა ციხის ფართობის მეტ-ნაკლები სიზუსტით განსაზღვრა. გარემო, რომელშიც „ციხია“-ს ნაშთებია წარმოადგენილი ხშირი მცენარეული საფარითაა დაფარული, რის გამოც არც თუ მაღალ ბორცვზე წარმოდგენილი ციხის ნაშთები შორიდან თითქმის შეუმჩნეველია. ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან „ციხიას“ ბუნებრივ ზღუდეს წარმოადგენს მდ. აჭისწყლის კალაპოტი და მის სანაპიროზე მკვეთრად შეფენილი ფერდობები; სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან კი - მდინარე ციხიასწყალი და ჩრდილო-აღმოსავლეთისგან მკვეთრად განსხვავებული ქარაფოვანი ფერდობი.

ჩვენი მოსაზრებით, აჭის ციხე ელია-ალამბარი-პეტრა-ციხისძირთან ერთად ერთიან თავდაცვით-სტრატეგიულ სისტემას ქმნიდა

ახალი ცნობები თეთროსნის ეკლესიის შესახებ. მიკრორეგიონის საინტერესო საკულტო ნიმუშს წარმოადგენს ჩვენამდე მოღწეული ადრეული შუასაუკუნეების თეთროსნის წმიდა გიორგის სახელობის ნატაძრალი. ძეგლზე არსებული არასახარბიელო მდგომარეობა ართულებს სალოცავის არქიტექტურული სახის განსაზღვრას. ტაძრის გადარჩენილი ნაშთები შესაძლებლობას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ ნაგებობა დარბაზული ტიპის უნდა ყოფილიყო, ერთობ საყურადღებო დამხრობით. თეთროსნის ნაეკლესიარის გადარჩენილი კედლების მდებარეობით თუ ვიმსჯელებთ, იგი აღმოსავლეთიდან ჩრდილოეთისაკენაა მობრუნებული.

სამწუხარო ფაქტია, რომ არა მხოლოდ ჩვენი მიკრორეგიონის, არამედ თანამედროვე აჭარის რეგიონის ერთ-ერთი უძველესი ქრისტიანული ძეგლი, რომელიც ამავდროულად ინახავს წინარექრისტიანული პერიოდის ისტორიას (რომელზეც

ჩვენ წარმოდგენილ დესერტაციაში არ ვისაუბრებთ, რადგან იგი სხვა ფორმატის და მნიშვნელობის მეცნიერული კვლევისა და მსჯელობის საგანია), დღეისათვის ფაქტიურად თავისი კულტურული ფენებითურთ განადგურებულია.

თავი IV.

“ქობულეთის ქვეყანა“ განვითარებულ შუასაუკუნეებში

ახალი მასალები ხინოწმინდის ნატაძრალიდან. მიკრორეგიონის ერთ-ერთი გამორჩეული ძეგლია განვითარებული შუასაუკუნეების ხინოწმინდის ნატაძრალი. საეკლესიო კომპლექსი ქალაქ ქობულეთიდან აღმოსავლეთით, 44 კმ-ის დაშორებით, მდ. კინტიშის ხეობაში მდებარეობს. დასახლება, სადაც ძეგლია წარმოდგენილი საბჭოთა პერიოდში ზემო ხინოდ მოიხსენიებოდა. 2016-2017 წლებში ხინოწმინდის იოვანე ნათლისმცემლის სახელობის მამათა მონასტერის წინამძღოლმა ილუმენმა ევდემოზ დიასამიძემ ადგილობრივი მოსახლეობისა და თვითმმართველობის წარმომადგენლებთან ერთად დიდი სამუშაო გაწიასტორიულ დასახლებსათვის ისტორიული სახელწოდების დასაბრუნებლად. ისტორიულად, როგორც ცნობილია, ხინოწმინდის ეპარქიის ჩამოყალიბება მას შემდეგ უნდა მომხდარიყო, რაც ლაზიკის ცენტრებმა, მათ შორის პეტრას საეპისკოპოსომ, არსებობა შეწყვიტა.

ხინოწმინდის ნატაძრალზე 1989-1990 წლებში არქეოლოგიურ ექსპედიციას აწარმოებდა ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის თანამშრომლები: გ. თავამაიშვილი, ნ. ხახუტაიშვილი, ი. იაშვილი, გ. ტოტოჩავა და სხვ. ექსპედიციამ შეისწავლა, როგორც ტაძრის ნანგრევები, ასევე,

გალავნით შემოსაზღვრული ეზოს ტერიტორია. ტაძარი სპეციალისტების მოსაზრებით, თავდაპირველად სამნავიანი ბაზილიკა უნდა ყოფილიყო, რომელიც გვიანი ხანის ქართული ბაზილიკების ნიშნებს ავლენს. თუმცა, მოგვიანებით, მშენებლობის ტექნიკისა და ქვის წყობის ხასიათის მიხედვით გამოითქვა მოსაზრება, რომ ეკლესია VIII-IX საუკუნეების ქართულ არქიტექტურულ ნიმუშებთან ნახულობს სიახლოვეს.

2017-2018 წლებში ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის და ქობულეთის მუზეუმის წარმომადგენლებთან ერთად განხორციელდა ხინოწმინდის ნატაძრალის შესწავლა. აღიწერა ტაძრის სამხრეთით არსებული შენობა-ნაგებობათა ნაშთები. ჩვენი მოსაზრებით, თავისი ფუნქციური დატვირთვით ერთ-ერთი მარანი უნდა ყოფილიყო. პირველივე სათავსოში (ჩვენ პირობითად ვუწოდეთ მას ერთიანი დამხმარე-სამეურნეო ნაგებობის ნაწილი), სამხრეთი კედლიდან 1.5 მ-ის მოშორებით დავაფიქსირეთ ერთმანეთის პარალელურად ჩალაგებული ორი ქვევრი. სამწუხაროდ ქვევრებს არ შემორჩენოდათ ყელი, რომელიც, როგორც ჩანს, ტურისტების დაუდევრობის „შემოქმედებითი“ შედეგი უნდა ყოფილიყო. მოგვიანებით, გადარჩენისა და შესწავლის მიზნით მოხდა ქვევრების დაზიანებული დეტალების ქობულეთის მუზეუმში გადატანა. მუზეუმში, ასევე, გადმოტანილ იქნა 2014 წელს ტაძრის აღმოსავლეთ კედელთან, გარეთა მხრიდან 0.7 მ. სიღრმეზე გამოვლენილი მოწითალო-მოვარდისფროკეციანი თიხის ჭურჭელი, რომელიც ჩვენი ვარაუდით, ხელიან (საბარძიმე) სასმისს წარმოადგენდა.

ახალი ცნობები აჭყვისთავის ნატაძრალიდან. სოფელი აჭყვისთავი ზღვის დონიდან 600-650 მ. მდებარეობს. ბორცვი, სადაც აჭყვისთავის ნატაძრალი და ახალი არქეოლოგიური მასა-

ლა გამოვლინდამდ. აჭყვას მარჯვენა ნაპირზე, მემარნეების საკარმიდამო ნაკვეთში მდებარეობს. საბჭოთა პერიოდში ნატადრალის ტერიტორია ჯერ დაუტერასებიათ, ხოლო მოგვიანებით იქ ციტრუსის პლანტაცია გაუშენებიათ, რამაც ისტორიული ძეგლის თითქმის სრული განადგურება გამოიწვია.

2017 წლის თებერვაში, ქობულეთის მუზეუმს ინფორმაციით მიმართა აჭყვისთავის მკვიდრმა ავთანდილ მემარნემ, რომელმაც კუთვნილ ნაკვეთში ნაპოვნი მონეტები წარმოუდგინა (ორი ვერცხლის მონეტა). აჭყვისთავში აღმოჩენილი ვერცხლის მონეტებიდან ერთ-ერთი, როგორც მოგვიანებით დადგინდა, კირმანეული თეთრი აღმოჩნდა, რომელიც XIII-XV სს მოჭრილ დასავლეთ ქართულ ვერცხლის ფულს წარმოადგენდა. ანალოგიური ფული ჩვენთან მეტად მცირე რაოდენობითაა მოპოვებული. ამიტომ აჭყვისთავის აღმოჩენას ამ კუთხით დიდი მნიშვნელობა აქვს. აქამდე ქობულეთის მუნიციპალიტეტიდან მონეტები ცნობილი იყო მხოლოდ ზღვისპირა სექტორში: ციხისძირი, ქობულეთი, ბობოყვათი, ფიჭვნარი. ახალმა მონაპოვარმა კი გვიჩვენა რომ ფულადი მიმოქცევა და სავაჭრო ურთიერთობები განვითარებული ყოფილა რეგიონის სიღრმეშიც. მეორე მონეტა ოსმალური აღჩა გახლდათ.

ამავე წელს ქობულეთის მუზეუმმა განახორციელა აჭყვისთავის ნატადრალისა და მიმდებარე ტერიტორიის შესწავლა. ნასაყდრალი ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, სამეურნეო დანიშნულებით ამოჭრილ ორმოში ქვევრის ნატეხები დაფიქსირდა. მოხერხდა რამდენიმე ფრაგმენტის ამოღება და ქობულეთის მუზეუმში გადატანა. აქვე გამოვლინდა თიხის სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები. სავარაუდოდ, გამოვლენილი მასალა განვითარებულ შუასაუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს. ნასაყდრალი ბორცვის სრული შესწავლა სამომავლო საქმედ

დავისახეთ, თუმცა უნდა აღინიშნოს რომ როგორც ნუმინმატიკურმა, ასევე, კერამიკულმა მასალებმა მეტად საგულისხმო და ნათელი წარმოდგენა შეგვიქმნა აჭყვისთავში ეკლესიისა და, სავარაუდოდ, ამავე ეკლესიის მარანის შესახებ.

ახალი მონაცემები სამების ნასაყდრალიდან. 2017 წლის გაზაფხულიდან ქობულეთის მუზეუმმა ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმთან ერთად დაიწყო ერთობლივი დაზვერვითი ექსპედიცია ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ისტორიულ ხეობებსა და სოფლებში. წარმოდგენილი კამპანია ემსახურებოდა მიკრორეგიონში ადრე შესწავლი ძეგლების მონიტორინგს, ასევე, ახალი ძეგლების გამოვლენას.

ექსპედიციამ, სხვა ძეგლებთან ერთად, შეისწავლა კინტრისის ხეობის მარცხენა სანაპიროზე, ქობულეთიდან 6 კმ. დაშორებით, სოფელ ქვედა სამებაში მეტად საინტერესო მდებარეობის ბორცვზე, დიდი გულო კაიკაციშვილის საფლავთან ახლოს მდებარე ეკლესიის ნაშთები. ადგილობრივთა გადმოცემით, ეკლესია ოსმალთა მოძალეხამდე მოქმედი უნდა ყოფილიყო. სპეციალისტები ეკლესიას განვითარებული შუასაუკუნეების ნიმუშად მიიჩნევენ. ნატატრალი წარმოადგენდა მცირე ერთნავიან სამლოცველოს შესასვლელით დასავლეთის მხრიდან. კედლის წყობის ხასიათის მიხედვით, ზოგიერთი სპეციალისტი ეკლესიის აგებას XIII საუკუნის შემდგომ პერიოდს უკავშირდებს. გამოვლენილი ახალი მასალების საფუძველზე, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ნასაყდრალი და მისი სიძველენი მიკრორეგიონის ქრისტიანულ საკულტო ძეგლებს შორის, ერთერთ უძველეს სალოცავს უნდა წარმოადგენდეს. თუმცა ამ ეტაპზე მისი ზუსტი დათარიღებისაგან თავს შევიკავებთ ძეგლის უფრო დეტალურ შესწავლამდე.

გზები და საგზაო ნაგებობები. როგორც ცნობილია აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი უძველესი დროიდან ითვლებოდა ერთ-ერთ უმოკლეს და უსაფრთხო მონაკვეთად, როგორც საზღვაოსატრანსპორტო, ასევე, სახმელეთო გადაადგილებისათვის. აქ გამავალი მაგისტრალებით სარგებლობდნენ სამხრეთის ქვეყნებიდან ჩრდილოეთისკენ და პირიქით, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ მოძრაობისას. წარმოდგენილი გზა, ერთმნიშვნელოვნად, სამხედრო-პოლიტიკურ ფუნქციებთან ერთად დიდ როლს ასრულებდა როგორც შიდა, ასევე, გარე ურთიერთმიმოსვლის, ვაჭრობისა და კულტურული კავშირების დამყარებაში.

მიკრორეგიონის ერთ-ერთი მთავარი სამიმოსვლო გზა, რომელიც მდ. კინტრიშის ხეობაზე გადიოდა, კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ჩანს განვითარებულ შუასაუკუნეებში.

როგორც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა ისტორიულ ხეობებში, აქაც მიკრორეგიონის ერთ-ერთ მთავარ მაგისტრალზეც გვაქვს წარმოდგენილი ქვის თაღოვანი ხიდები. სწორედ ამ ხიდებით სარგებლობდნენ და გადაადგილდებოდნენ ჩვენი ქვეყნის ჩრდილო-დასავლეთიდან და მეზობელი ქვეყნებიდან ვაჭრები და მოგზაურები ტაო-კლარჯეთისა და მცირე აზიის ტერიტორიებზე.

საქართველოს ფართო ჰიდროგრაფიული ქსელი განსაზღვრავდა როგორც გზების, ასევე ხიდების და სხვა ხასიათის საგზაო ნაგებობების მშენებლობას. ხიდების ასაგებად ჩვენი წინაპრები საგულდაგულოდ არჩევდნენ ხეობების ვიწრო და ადვილად მისადგომ ადგილებს. თავდაპირველად მცირე და დიდ მდინარეებზე გადასასვლელად ხის მორის გადება გამოიყენებოდა, შემდეგ კი მათ ნაცვლად უფრო რთული ხის კოჭოვანი ხიდების აგება დაიწყო. ხიდმშენებლობის განვითარებასთან

ერთად ხის ხიდები ქვის ხიდებით იცვლება. ძველი ქვის თაღოვანი ხიდების უმთავრესი ნაწილი-თალი ძირითადად ამოყვანილია დაუმუშავებელი ქვის ფილებით, ყოველგვარი არქიტექტურული სამკაულის გარეშე. შემაკავშირებელ მასალად გამოიყენებოდა კირის ხსნარი. ხიდების მშენებელ ოსტატებს სწრაფი დინების გამო შუა მდინარეში ბურჯის მოწყობისათვის დიდი სიძნელებები ექმნებოდათ. ამიტომ ისინი ცდილობდნენ გადასასვლელები ერთი მალით აეგოთ. საინტერესოა კამარების მოხაზულობა, ისინი ხან ნახევარწრიულია, ხან კოლოფოვანი (პარაბოლური), ხან ისრული ან კიდევ ბრტყელი. ამგვარი ხიდებისათვის უმეტესწილად დამახასიათებელია გათლილი ქვის ნაცვლად იაფი ყორე ქვისა და დუღაბის გამოყენება. ტექნიკური თვალსაზრისით ქვის ხიდების უარყოფით თვისებას წარმოადგენს ის, რომ ქვის წყობა კარგად მუშაობს მხოლოდ კუმშვაზე, ამიტომ ქვის ხიდები მხოლოდ თაღოვანი შეიძლება იყოს. რაც შეეხება ამგვარი ხიდების ზომასა და სიგანეს, ის ტრანსპორტის ხასიათზე იყო დამოკიდებული.

ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების მიხედვით დღეისათვის აჭარაში სულ 35-მდე ხიდია ფიქსირებული. მათი დიდი ნაწილი დანგრეულია, თხუთმეტამდე ხიდი კი შედარებით კარგადაა დაცული. მათ შორის 2 ხიდი (გადარჩენილი) ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზეა წარმოდგენილი, მდ. კინტრიშის ხეობაში - ერთი ვარჯანულ-ტყემაკარავის დამაკავშირებელი და მეორე - ცხემვანის თაღოვანი ხიდი.

საინტერესოდ გამოიყურება ქვის თაღოვანი ხიდების ტოპოგრაფია; ისინი კონცენტრირებულია როგორც თანამედროვე აჭარის, ასევე, ისტორიული ტაო-კლარჯეთისა და ჭანეთ-ლაზეთის ტერიტორიაზე. აქ წარმოდგენილი ხიდების მშენებლობის ხელოვნებათიქმის ერთნაირია.

ქობულეთის „ქვეყანაზე“ გადიოდა აბრეშუმის გზის რამდენიმე მცირე და დიდი საგზაო განშტოება და ვფიქრობთ, რომ ამ სამარშრუტო გზის დაცვის აუცილებლობით აშენდა ყველა სტრატეგიულ ადგილზე ციხე და სათვალთვალო კოშკურა - მამუკას ციხე, ელიას ციხე, აჭის ციხე და ა.შ.

დასკვნები

წარმოდგენილი ნაშრომი მოიცავს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი საინტერესო მიკრორეგიონის, ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიულ-არქეოლოგიურ გამოკვლევას, რომელიც ეყრდნობა როგორც ადრე გამოვლენილ, ასევე, ახლად მოპოვებულ მასალას. ნაშრომში წარმოდგენილი წყაროები, მასალები და ისტორიოგრაფიული მონაცემები საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ რეგიონის განვითარების ისტორიას უძველესი დროიდან განვითარებული შუასაუკუნეების ჩათვლით.

დისერტაციის მომზადების პერიოდში, სამეცნიერო ხელმძღვანელთან, კონსულტანტებთან და პროფ. ამირან კახიძესთან ერთად დავგეგმეთ გაგვეგრძელებინა პროფ. დავით ხახუტაიშვილის მიერ დაწყებული საქმე, რომელიც მეცნიერის გარდაცვალების გამო ბოლომდე არ იქნა მიყვანილი. ახალი მასალის საფუძველზე შევეცადე შეგვესწავლა ქობულეთის, როგორც მიკრორეგიონის წვლილი და მონაწილეობა მხარის ისტორიული განვითარების თითოეულ ეტაპზე. ჩვენი კვლევები ეყრდნობა, როგორც გამოქვეყნებულ, ასევე, გამოუქვეყნებელ და ჩვენს მიერ მოძიებულ ახალ მასალას, რის საფუძველზეც წარმოვადგენთ მიღებულ შედეგებს.

თავი I.

ნეოლითის ხანა. ჩვენი მიზანი, გაგვეგრძელებინა მეცნიერ-მკვლევართა მიერ დაწყებული საქმე და გაგვემდიდრებინა იგი ახალი მასალებით მიღწეულია - მივაკვლიეთ და დავადასტურეთ ქობულეთის ადრენეოლითურ ძეგლზე ადრე გამოვლენილი წყალმომარაგების სისტემების სათავე-ნაგებობების არსებობა; კვლევის პროცესში გამოვლენილმა ახალმა გარემოებებმამოგვცა შესაძლებლობა მეტი სიცხადე შეგვეტანა სერგო გოგიტიძის მიერ ადრე შესწავლილი სოფ. ქობულეთის ადრენეოლითურ ძეგლთან მიმართებაში. მათ, შორის:

1. სერგო გოგიტიძის მიერ წარმოებული კვლევებით დასტურდებოდა, რომ ქობულეთის ადრენეოლითური დასახლების არეალი მოქცეული იყო თანამედროვე საცხოვრებელი სახლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, საკარმიდამო ნაკვეთის აღმოსავლეთიდან დასავლეთით გავლებული დიდი არხის სამხრეთით. ჩვენს მიერ დღეისათვის ახლად გამოვლენილი, რიგით მე-4 წყალმომარაგების სისტემისმდებარეობა და მიმართულება გვაძლევს იმის მტკიცების საფუძველს, რომ აღნიშნული დასახლების გავრცელების არეალი ბევრადუფრო ვრცელია და რამდენადმე უფრო ფართოვდება როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, ასევე, ჩრდილო-დასავლეთითაც;

2. ძეგლზე, ჩვენს მიერ გამოვლენილი ქვაზე დამზადებული იარაღების სიმრავლემ მოგვცა შესაძლებლობა დაგვედასტურებინა, რომ მიკრორეგიონის ძველი მოსახლეობა გარკვეული ფორმების იარაღების დამზადებისას გარდა კაჟისა და ობსიდიანისა, ინტენსიურად იყენებდა რიყის ქვის ნედლეულს, რაც ადრე შესწავლილ მასალებში მცირე რაოდენობით იყო წარმოდგენილი. ეს ახალი გარემოება კი მიგვანიშნებს ადრენეოლითელი

ბინადრების გენეტიკურ ურთიერთკავშირზე გვიანმეზოლითურ ტრადიციებთან.

3. დადასტურებული ფაქტია, რომ ადრენეოლითური სამოსახლოების უმრავლესობა უფრო ძველ, მეზოლითური ეპოქის ნამოსახლარებზე თუ მათ მახლობლადაა განლაგებული. ჩვენ ადრე შესწავლილი დასახლების სამხრეთით, კლდოვან ფერდობზე გამოვავლინეთ მღვიმე-გამოქვაბული, რომელზეც სამეცნიერო მიმოქცევაში დღემდე არ გვხდება პირდაპირი თუ ირიბი საუბარი და რომელიც, ჩვენი მოსაზრებით, უფრო ადრეულია დაუწყვეტი ცხოვრების მოწმობადაც შეიძლება მივიჩნიოთ. სამომავლოდ იგეგმება ძეგლის უფრო დეტალური შესწავლა.

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა.

მიკრორეგიონის ენეოლითური კულტურა, რომელიც გვიან-ნეოლითური კულტურის ფინალური სტადიის ზედა ქრონოლოგიურ საზღვრად არის მიჩნეული, მეტად მწირი მასალით იყო წარმოდგენილი. 2013-2019 წწ ქობულეთის მუზეუმის მიერ ახლად გამოვლენილი მასალები ადრე შექმნილ სურათს გარკვეულწილად ამდიდრებს. მათ, შორის: ხელსაფქვაკი ჩოლოქიდან - საკვებად მოპოვებული მოსავლის გადასამუშავებლად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული; ქვის გობი კოხიდან მიგვანიშნებს მის მრავალფუნქციურობაზე. საკვებად მოპოვებული მოსავლის გადამუშავებასთან ერთად, შესაძლებელია ის ლითონწარმოებაში ფლუსების დასანაყად ან სხვა დანიშნულებით გამოიყენებოდა.

სამწუხაროდ, ენეოლითური ხანის ნამოსახლარის ნაშთების გამოვლენა აღნიშნულ რეგიონში ჯერ-ჯერობით ვერ მოხერხდა. მკვლევართა ვარაუდით, ამ პერიოდის ძეგლები საკმაოდ ღრმად, 20-30 მეტრის სიღრმეზე უნდა იყოს განლაგებული და მათი მიგნება დიდ სირთულეებთანაა დაკავშირებული.

ადრებრინჯაოს ხანაში, ზღვისპირა ზოლში, ერთ-ერთი პირველი დასახლება ისპანის ტორფქვეშაა დადასტურებული. რაც შეეხება მიკრორეგიონის მთაგორიან დასახლებებს, აქ მხოლოდ ერთეული მასალები იყო წარმოდგენილი: მაგ. ბრინჯაოს ცული, რომელიც ფიქსირებულია სოფელ აჭყვისთავში. არსებული სურათი გაამდიდრა ჩვენს მიერ გამოვლენილმა ახალმა მასალებმა: მინიატურული ბრინჯაოს ცული გამოვავლინეთ მდ. კინტიშისა და შავის ზღვის შესართავთან ახლოს, მდინარის კალაპოტში, ახლად წარმოქმნილ მოშლამულ ნახევარკუნძულზე; მეტად მნიშვნელოვანია მიკრორეგიონისმეთუნებისა და სასოფლო-სამეურნეო დარგების განვითარების თვალის გასადევნებლად კასრისებული ჭურჭლისა და კოლხური ქვევრის ფრაგმენტების გამოვლენა ჩოლოქის აუზში; ჩოლოქის ჯგუფის მასალებს მიეკუთვნება ბაზალტის სტელა სოფელღვადან, რომელიც მდ. ცხრაფონასა და მდ. სკურას წყალის შესართავთან ახლოს, მდინარის კალაპოტში იყო გამოვლენილი. სტელაზე წარმოდგენილი დახვეული სპირალი დიდი მნიშვნელობის მქონე კოსმოგონიური ნიშანი უნდა ყოფილიყო მიკრორეგიონის წარმოდგენილი პერიოდის მოსახლეობისათვის.

ამდენად, ჩვენს მიერ გამოვლენილი ახალი მასალების საფუძველზე, გვეძლევა საშუალება შევავსოთ მიკრორეგიონში მცხოვრები მოსახლეობის სამეურნეო და სულიერი ყოფის სურათი აღნიშნულ პერიოდში

შუა ბრინჯაოს ხანა. მიკრორეგიონში ამ დრომდე ვერ მოხერხდა შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლების გამოვლენა. ამდენად, ძალზედ მნიშვნელოვანია ქობულეთის მუზეუმის სადაზვერვო ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილი ახალი ძეგლები, რომლებიც დაკავშირებულია ქობულეთის „ქვეყანაში“ სპილენძ-ბრინჯაოს სამთამადნო საქმიანობასთან.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა. ქობულეთ-ფიჭვნარის დიუნურ დასახლებაში ახლად გამოვლენილი მასალა საშუალებას იძლევა გამოითქვას რამდენიმე მოსაზრება ძეგლის დანიშნულების შესახებ: მონაწილეობა ლითონწარმოებაში, რელიგიურ კულტმსახურებაში თუ მარილის მოპოვებაში. დღეისათვის რთულია ზუსტად განვსაზღვროთ მათი დანიშნულების პრიორიტეტულობა.

გვიან ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხეთი და მათ, შორის წარმოდგენილი მიკრორეგიონი კარგად იცნობდა მოხვნით მიწათმოქმედებას, სახენელს ლითონის სახნისით, ხარისა და სხვა კულტებს, მეთუნეობას, ფეიქრობას და ა.შ.

„ქობულეთის ქვეყანა“ რკინის მეტალურგიის უძველესი კერა. ქობულეთის „ქვეყანაში“ წარმოდგენილი ძეგლების შესწავლის ისტორიამ და სოფელ ჯიხანჯურში გამოვლენილი ახალი მასალების კვლევამ მოგვცა შესაძლებლობა კიდევ ერთხელ დაგვედასტურებინა ადრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ მიკრორეგიონში მოცემული იყო ყველა ის წინაპირობა, რაც უძველესი შავი მეტალურგიის განვითარებისათვის იყო აუცილებელი. თითოეული რკინისსადნობი სახელოსნო წარმოადგენდა დამოუკიდებელ, თვითკმარ ერთეულს, რომელსაც გააჩნდა ყველა პირობა რკინის მეტალურგიის განვითარებისათვის მრავალი საუკუნეების განმავლობაში, დაწყებული მადნის მოპოვებიდან რკინის საბოლოო სახით მიღებამდე.

თავი II.

„ქობულეთის ქვეყანა“ ბერძნული და კოლხური ცივილიზაციების საკონტაქტო ზონა. 2013-2019 წწ შეგროვებული მასალების საფუძველზე, სადაც ადგილობრივ კერამიკულ ნაწარმთან ერთად წარმოდგენილია იმპორტული კერამიკული ტარა და

ყოფითი ჭურჭელი, გვაქვს შესაძლებლობა თვალი გავადევნოთ წარმოდგენილი მიკრორეგიონის საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ კავშირებს.

ქობულეთის მუზეუმში დაცული მასალების შესწავლის საფუძველზე, ჩვენ მოგვეცა შესაძლებლობა გამოგვეთქვა შემდეგი მოსაზრება: მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი ახალი მასალა, ჩვენი ვარაუდით, ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკური პერიოდის ძეგლის - „ნაპურვალას“ - კოლხური სამაროვნების მიმდებარე ტერიტორიებზე სავარაუდოდ არსებული საცხოვრისის ან სახელოსნო უბნის კუთვნილებას უნდა წარმოადგენდეს; ანტიკური პერიოდის კერამიკული ნაწარმის შავ ზღვაში აკუმულირება და მათი იქ გამოვლენა, ჩვენი მოსაზრებით, ნაოსნობასთან ერთად დაკავშირებულიუნდა ყოფილიყო მეთევზეობასთან, რომელიც სეზონურ საქმიანობად ითვლება ან სხვა ფაქტორებთან. მიკრორეგიონის სანაპირო თხელი წყლები დღესაც თევზაობისთვის ხელსაყრელ ზონად ითვლება.

თავი III.

„ქობულეთის ქვეყანა“ ადრეულ შუასაუკუნეებში. წარმოდგენილ პერიოდში მჭიდროთ დასახლებული ჩანს მიკრორეგიონის როგორც ზღვისპირა ზოლი, ასევე, მთისწინა და მთის ტერიტორიები.

როგორც დასტურდება, თავდაცვითი და საგზაო ნაგებობების პარალელურად ამ პერიოდში მიკრორეგიონში მიმდინარეობდა ქრისტიანული საკულტო ნაგებობების აგება-მშენებლობა. მათ, შორის გამოიყოფოდა პეტრა-ციხისძირის ქრისტიანული სალოცავი. ასევე, თეთროსნის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია, რომლის შესახებ მოპოვებული ახალი ცნობები გვამღევეს საშუალებას ვივარაუდოთ, რომის პეტრა-ციხისძირში

არსებულ საკულტო ნაგებობებთან ერთად მიკრორეგიონის ერთ-ერთ უძველეს ქრისტიანულ სალოცავს წარმოადგენდა.

რაც შეეხება მიკრორეგიონის საფორტიფიკაციო ნაგებობებს -ალამბრის ციხე, ელიას ციხე და აჭის ციხე - მათი გამორჩეული სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე, ჩვენი ვარაუდით, დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო პეტრა-ციხისძირთან, რითაც ისინი, როგორც მნიშვნელოვანი სამხედრო-საინფორმაციო პუნქტები ერთიანი თავდაცვითი სისტემის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენდნენ.

თავი IV.

„ქობულეთის ქვეყანა“ განვითარებულ შუასაუკუნეებში.

ა) მოპოვებული ახალი ცნობები და მასალები ხინოწმინდის ნასაყდრალის შესახებ გვაძლევს საშუალებას უფრო ზუსტად განვსაზღვროთ ტაძრის ფუნქციონირების პერიოდი, ასევე, ვიგულისხმოთ მასთან საეკლესიო მარნის არსებობაც;

ბ) აჭყვისთავისნატაძრალის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ადგილობრივი და უცხოური ვერცხლის მონეტები გვაფიქრებინებს, რომ ტაძარი ხინოწმინდის ეპარქიაში შემავალი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერა უნდა ყოფილიყო;

გ) სამების ნატაძრალის ტერიტორიაზე ქობულეთის მუზეუმის მიერ ჩატარებული დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგების მიხედვით შესაძლებლობა მოგვეცა დაგვედასტურებინა, რომ ის აჭყვისთავის ეკლესიასთან ერთად ხინოწმინდის ეპარქიაში შემავალი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სულიერების კერა უნდა ყოფილიყო;

„კინტრიშული“ კარაბადინის მიხედვით განვსაზღვრეთ, რომ ზემოთ მითითებული აჭყვისთავის და სამების ტაძრები თავის დროზე წმინდა გიორგის სახელზე იყო აგებული.

დ) რაც შეეხება მიკრორეგიონის გზებსა და საგზაო ნაგებობებს, როგორც ცნობილია აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი უძველესი დროიდან ითვლებოდა ერთ-ერთ უმოკლეს და უსაფრთხო მონაკვეთად, როგორც საზღვაო-სატრანსპორტო, ასევე, სახმელეთო მიმოს-ვლისათვის. ქობულეთის მუზეუმის თანამშრომლების მიერ 2013-2019 წწ ჩატარებულმა დაზვერვით-მა ექსპედიციებმა დაადასტურა და მნიშვნელოვნად გამოკვეთა ქობულეთის „ქვეყნის“ გზებისა და საგზაო ნაგებობების როლი როგორც ადგილობრივ, ასევე, საერთაშორისო სამიმოსვლო ქსელში. მოვიძიეთ ახალი ცნობები მდინარე კინტრიშზე არსებული კობალაურის თაღიანი ხიდის და მდ. კინტრიშის მარჯვენა შენაკადის - საგებაურის ღელეზე არსებული თაღიანი ხიდის შესახებ.

როგორც ვხედავთ, მიკრორეგიონში არქეოლოგიური კვლე-ვა-ძიებისას მოპოვებულმა მასალებმა და შემთხვევითმა აღმო-ჩენებმა საშუალება მოგვცა თვალი მივადევნოთ ამ მხარის მოსახლეობის ცხოვრებისა და განვითარების უწყვეტ ისტორიას უძველესი დროიდან განვითარებულ შუა საუკუნეებამდე და ცხადვყოთ ქობულეთის „ქვეყნის“ წვლილი მთლიანად რეგიონის ისტორიულ განვითარებაში.

გამოქვეყნებული სტატიები:

1. რ. ტაკიძე, – „კირმანეული თეთრი სოფელ აჭყვისთავიდან“, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის კრებული; გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი, 2016, ISSN 2298-0776

2. რ. ტაკიძე, – „ენოლითის ხანის ახალი მასალები კოხიდან“, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტი, შრომები XV, გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი, 2019,

3. რ. ტაკიძე, – „ახალი ცნობები თეთროსნის ეკლესიის შესახებ“, ჟურნალი „მატიანე“ N18, ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული; ვანი, 2020 წ. გვ.140–142.

კონფერენციები:

1. რ. ტაკიძე, – „ქარვის გზა“, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია ლიტვა და საქართველო 520 წლის რეტროსპექტივიდან; 17–18 ოქტომბერი 2015 წელი

2. რ. ტაკიძე – „ქობულეთის ქვეყნის ქვის ხანის ძეგლების საკითხისათვის“, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია; ბათუმი 15–16 სექტემბერი 2016 წელი

3. ი. ვარშალომიძე/ რ. ტაკიძე, – „კირმანეული თეთრი სოფელ აჭყვისთავიდან“, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია; ბათუმი 15–16 სექტემბერი 2016 წელი

4. რ. ტაკიძე, – ქობულეთის ადრეული შუასაუკუნეების ძეგლები“, საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის ლიტვური ენისა და კულტურის ცენტრის საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია; თბილისი, 11–12 ოქტომბერი, 2018 წელი

გამოყენებული ლიტერატურა:

- 1. აბდუშელიშვილი 1978:** აბდუშელიშვილი მ., „კავკასის მოსახლეობის ანთროპოლოგია ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში“, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი
- 2. არქანჯელო 1938:** არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი
- 3. აფაქიძე 1987:** აფაქიძე ჯ., „სახალვაშოს განძი“, სდსმ XVI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 4. ბარამიძე 1954:** ბარამიძე ა., კველიძე კ., „ქართული ლიტერატურის ისტორია“, ტ. I, თბილისი
- 5. ბაქრაძე 1987:** ბაქრაძე დ., „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
- 6. ბერიძე 1974:** ბერიძე ვ., ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება. თბილისი
- 7. ბერძენიშვილი 1951:** ბერძენიშვილი ნ., „ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ზოგიერთი პრინციპული საკითხისათვის“, ისტორიის ინსტიტუტის „მიმომხილველი“, ტ. II, თბილისი
- 8. ბერძენიშვილი 1964ა:** ბერძენიშვილი ნ., „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, წიგნი I, ისტორიული გეოგრაფია, თბილისი
- 9. ბერძენიშვილი 1964ბ:** ბერძენიშვილი ნ., წინასიტყვაობა, /კრებული/ „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, I, თბილისი
- 10. ბერძენიშვილი 1964გ:** ბერძენიშვილი ნ., ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი
- 11. ბერძენიშვილი...1964:** ბერძენიშვილი ნ., ნებიერიძე ლ., „ქვის ხანის ნაშთ-სახლარები კინტრიშის ხეობაში“, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
- 12. ბერძენიშვილი 1969:** ბერძენიშვილი მ., „ქალაქ ფასისის ისტორიისათვის“, თბილისი

13. **ბერძენიშვილი 1989:** ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბილისი
14. **ბურჭულაძე... 1982:** ბურჭულაძე ო., მესხი ჯ., საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროს თევზები, ბათუმი
15. **გობეჯიშვილი 1951:** გობეჯიშვილი გ., სტალინირის ნაცარგორა, მიმომხილველი II, თბილისი
16. **გოგიტიძე 1973 ა:** გოგიტიძე ს., ადრენეოლითური ნამოსახლარი კინკიშას ხეობაში. - სდსმ, ტ.3, თბილისი
17. **გოგიტიძე 1973 ბ:** გოგიტიძე ს., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის ქვის ხანის ძეგლები (მახვი-ლაურის ნეოლითური ხანის ნამოსახლარი), – სდსმ, ტ.3, თბილისი
18. **გოგიტიძე 1974 ა:** გოგიტიძე ს., ნეოლითური ხანის ძეგლი მდ.ჩოლოქის სანაპიროზე. - სდსმ, ტ.4, თბილისი
19. **გოგიტიძე 1974 ბ:** გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბილისი
20. **გოგიტიძე 1975:** გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა (ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარი). - სდსმ, ტ.5, თბილისი
21. **გოგიტიძე 1978 ა:** გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბილისი
22. **გოგიტიძე 1978 ბ:** გოგიტიძე ს., კაჟისა და ობსიდიანის დანები ქობულეთისა და მახვილაურისნამოსახლარებიდან. - სდსმ, ტ.7, თბილისი
23. **გოგიტიძე 1982:** გოგიტიძე ს., კინტრიშის ხეობის უძველესი ისტორიული ძეგლები. - ძეგლის მეგობარი, ტ.59, თბილისი
24. **გოგიტიძე 1983:** გოგიტიძე ს., ქობულეთის ქვის ხანის ნამოსახლარზე 1980 წელს ჩატარებული სავლე კვლევა-ძიების შედეგები. - სდსმ, ტ.12, თბილისი
25. **გოგიტიძე 1987:** გოგიტიძე ს., ქობულეთის ქვის ხანის ნამოსახლარზე 1984 წელს ჩატარებული სავლე კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები. - სდსმ, ტ.16, თბილისი

26. **გოგიტიძე 2002:** გოგიტიძე ს., ასლან ინაიშვილი (1921-1977) გახსენება. - ზამ-ის შრომები, ტ.2, ბათუმი
27. **გოგიტიძე 2007 ა:** გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. მეზოლითური და ნეოლითური კულტურა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი
28. **გოგიტიძე 2007 ბ:** გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. განვითარებული ნეოლითური კულტურა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი
29. **გოგიტიძე 2007 გ:** გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. მწარმოებლური მეურნეობის ადრეული ფორმების წარმოქმნა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი
30. **გოგიტიძე 2008:** გოგიტიძე ს., „კინტრიშის ხეობის ქვის ხანის ძეგლები (ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარი)“, სდსმ XX, გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი
31. **გოგიტიძე 1998:** გოგიტიძე სიმონ., „ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარის სახელწოდებისათვის“, ჟურნალი „ლიტერატურული აჭარა“, 10, ბათუმი
32. **გოგელია 1971:** გოგელია დ., დასახლების თავისებურება არხულო I-ზე, თბილისი
33. **გრიგოლია 1977:** გრიგოლია გ., ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი, თბილისი
34. **გრიგოლია 2007:** გრიგოლია გ., „ქვედა პალეოლითის ძველი აჭარის მაღალმთიანეთში“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, ბათუმი/ თბილისი
35. **გრძელიშვილი 1964ა:** გრძელიშვილი ი., „აჭარაში 1960–1961 წწ. აღმოჩენილი რკინის ქურა–სახელოსნოების გათხრების ძირითადი შედეგები“, „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
36. **გრძელიშვილი 1964 ბ:** გრძელიშვილი ი., ხახუტაიშვილი დ., „რკინის წარმოების უძველესი კერა ჭოროხის ქვემო დინებაში და

არქეოლოგიური დაზვერვები გონიო-აფსაროსში“, სდსმ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი

37. **დიასამიძე 1978:** დიასამიძე ბ., „ბიზანტია – დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ურთიერთობისათვის IX საუკუნეში“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
38. **დიასამიძე 1981:** დიასამიძე ბ., „ადრეფეოდალური ხანის მთავარი საეკლესიო ცენტრები დასავლეთ საქართველოში“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნო-გრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
39. **დიასამიძე 1981:** დიასამიძე გ., „რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ტოპონიმები ქვემო აჭარაში“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნო-გრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
40. **ვარშანიძე 1990:** ვარშანიძე შ., „აჭარა ანტიკური ხანიდან საქართველოს ერთიანი მონარქიის შექმნამდე“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
41. **ვარშალომიძე... 2016:** ვარშალომიძე ი., ტაკიძე რ., „ვირმანეული თეთრი სოფელ აჭყვისთავიდან“, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, აჭარის ა.რ. მთავრობის საქველუწყებო დაწესებულება – საარქივო სამმართველო, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი
42. **ვაშაკიძე 1977:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1974 წ. ჩატარებული არქეო-ლოგიური კვლევადიების შედეგები. - სდსმ, ტ.6, თბილისი
43. **ვაშაკიძე 1978:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1975 წელს განხორციელებული საველე კვლევადიების შედეგები“, სდსმ VII, გამო-მცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
44. **ვაშაკიძე 1979:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1976 წელს. - სდსმ, ტ.8, თბილისი

45. **ვაშაკიძე 1982:** ვაშაკიძე ნ., „იმპორტული კერამიკული ტარა ნამჭედურისნამოსახლარიდან“, სდსმ XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
46. **ვაშაკიძე 1983:** ვაშაკიძე ნ., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1980 წელს წარმოებულ არქეო-ლოგიური კვლევადიების შედეგები“, სდსმ XII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
47. **თავამაიშვილი 1986:** თავამაიშვილი გ., „ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ბობოყვათის ზღვისპირა ქვიშაზვინულ-ლებზე“, ჟურნალი „ჭოროხი“, N6, ბათუმი
48. **თავამაიშვილი 1987ა:** თავამაიშვილი გ., ურეკის ქვიშაზვინულ-ლებზე 1987 წ. ჩატარებული დაზვერვების ანგარიში. ხელნაწერი. ბათუმი
49. **თავამაიშვილი 1987ბ:** თავამაიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები ბობოყვათის ზღვისპირა ქვიშაზვინულ-ლებზე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XVI, თბილისი
50. **თავამაიშვილი 1988:** თავამაიშვილი გ., ციხისძირის სამსხვერპლო, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XIX, თბილისი
51. **თავამაიშვილი 1995:** თავამაიშვილი გ., „დავით ხახუტაიშვილი და ადრეკლასობრივი ქალაქების ისტორიის საკი-თხები“, კრებული: „დავით ხახუტაიშვილი – 70“, ბათუმი
52. **თავამაიშვილი 1999:** თავამაიშვილი გ., „უძველესი ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე“, დისერტაციის ავტორეფერატი, წარდ-გენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი
53. **თავამაიშვილი 1998:** თავამაიშვილი გ., „ხინოწმინდა“, ჟურნალ „ჯვარი ვაზისა“ N1, თბილისი
54. **თავამაიშვილი 2002:** თავამაიშვილი გ., ხახუტაიშვილი ნ., „უძველესი რკინის მეტალურგიის ახალი კერა ჩაქვისწყლის ხეობაში“, „საისტორიო ძიებანი“, ტ. 9, თბილისი

- 55. თავამაიშვილი 2002:** თავამაიშვილი გ., რიტუალური ჭურჭელი ციხისძირიდან. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შდომები, II, ბათუმი
- 56. თავამაიშვილი 2012:** თავამაიშვილი გ., „ძველი სადგომები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვეურ ტერა-საზე“, თბილის
- 57. თავართქილაძე 1983:** თავართქილაძე ა., აჭარის ასსრ ძირითადი ნიადა-გები, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
- 58. თოდუა 1975:** თოდუა რ., „კერამიკული წარმოების ხალხური ტექნიკის საკითხები. სამეთუნეო ჩარხი დასავლეთ საქართველოში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნი-ერება“, თბილისი
- 59. თოლორდავა 1980:** თოლორდავა ვ., „დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში (ქვევრსამარხები)“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 60. თურმანიძე 2013:** თურმანიძე მ., „ფიჭვნარის ახ.წ. IV-V საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილი მძივები“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი
- 61. იაშლაშვილი 1992:** იაშლაშვილი გ., „მიწის სიმდიდრის საიდუმლო თვალთუჩინარი“, გაზეთი „სოფლის ცხოვრება“ N38 (12038), 1992 წელი, 14 ნოემბერი, თბილისი
- 62. იაშვილი 1982:** იაშვილი ი., „სინოპური დამლა ფიჭვნარიდან“, სდსმ XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 63. იაშვილი 1985:** იაშვილი ი., „ტყვის ბულა პეტრა-ციხისძირიდან“, სდსმ XIII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 64. იაშვილი 1987:** იაშვილი ი., „ადრეული სინოპური ვერცხლის დრა-ქმა ფიჭვნარიდან“, სდსმ XVI, გამომცემლობა „მეც-ნიერება“, თბილისი
- 65. იმნაძე 1962:** იმნაძე მ., „სავაჭრო ურთიერთობათა ისტორიიდან კოლხეთში“, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, II, თბილისი
- 66. ინაიშვილი 1973:** ინაიშვილი ა., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს უძველესი ნამოსახლარებისა და ნაქალაქარების არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“, ნ. ბერ-მენიშვილის სახ. ბათუმის

სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ-დასავლეთ საქარ-თველოს ძეგლები“ III, გამომცემლობა „მეც-ნიერება“, თბილისი

- 67. ინაიშვილი 1974:** ინაიშვილი ა., „პეტრა-ციხისძირის 1962–1965 წლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგები“, ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა, სდსმIV, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 68. ინაიშვილი 1977:** ინაიშვილი ა., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1973 წლის მუშაობის შედეგები (ანგარიში), სდსმ, VI, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
- 69. ინაიშვილი 1979:** ინაიშვილი ა., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1974 წლის მუშაობის შედეგები (ანგარიში), სდსმ, VIII, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
- 70. ინაიშვილი 1980:** ინაიშვილი ა., „მშენებლობის ხელოვნების უძველესი ნიმუში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, კრებული, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები, I, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
- 71. ინაიშვილი 1986:** ინაიშვილი ა., „ქართველთმცოდნეობის მნიშვნელოვანი კერა“, ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი და საქარ-თველოს არქეოლოგია, კრებული, თბილისი
- 72. ინაიშვილი 1988:** ინაიშვილი ნ., „ციხისძირის გვიანანტიკური ხანის აბანოები“, ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეც-ნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამ-ხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ XVII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 73. ინაიშვილი 1991:** ინაიშვილი ნ., „მინის ჭურჭელი პეტრა-ციხისძირიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 74. ინაიშვილი 1993:** ინაიშვილი ნ., „ციხისძირის ახ.წ. I-IV სს. არქეოლოგიური ძეგლები“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 75. იოსელიანი 1973:** იოსელიანი ა., ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი

- 76. იუნგი 2005:** იუნგი კ-გ., ფსიქოლოგია და ალქიმია, გამომცემლობა „დიოგენე“, თბილისი
- 77. იუნგი 2014:** იუნგი კ-გ., ანალიზური ფსიქოლოგიის საფუძვლები, ხუთი ლექცია, თბილისი
- 78. კალანდაძე 1986:** კალანდაძე კ., დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური კულტურა ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე, თბილისი
- 79. კახიძე 1965:** კახიძე ა., მასალები აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთის ძველი ქალაქების ისტორიისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ტ. IV, თბილისი
- 80. კახიძე 1971:** კახიძე ა., საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები“, თბილისი
- 81. კახიძე 1973:** კახიძე ა., „ფიჭვნარის იმპორტული კერამიკა“, „ძეგლის მეგობარი“, 23, თბილისი, 1973 წ.
- 82. კახიძე 1974:** კახიძე ა., „ფიჭვნარის ძვ.წ. IV საუკუნის სამა-როვანის არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები“, სდსმ IV, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 83. კახიძე 1975:** კახიძე ა., „აღმოსავლეთ ზღვისპირეთის ანტიკური ძეგლები“, ბათუმი
- 84. კახიძე ...1993:** კახიძე ა., მამულაძე შ., „აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები“, აჭარის ჟურნალ -გაზეთების გამომცემ-ლობა, ბათუმი
- 85. კახიძე 2007:** კახიძე ა., „ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. ფიჭვნარის ძვ. წ V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი“. ფიჭვნარი II, ბათუმი / ოქსფორდი
- 86. კახიძე 2007 ა:** კახიძე ა., „ყუაკვერიანი ცულუმის გენეზისის საკითხისათვის“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
- 87. კახიძე ...2007 ბ:** კახიძე ა., ვიკერსი მ., თავამაიშვილი გ., „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ელინი-სტური ხანის სამაროვანზე 2003–2004 წლებში“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი

- 88. კახიძე 2007გ:** კახიძე ა., „ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი)“, ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967–1987 წწ), ფიჭვნარი II, ბათუმი – ოქსფორდი
- 89. კახიძე... 2009:** კახიძე ა., შალიკაძე თ., „მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, ფიჭვნარი IV, გონიო-ავსაროსი IX, ბათუმი/ ოქსფორდი
- 90. კახიძე ...2013 ა:** კახიძე ა., თავამაიშვილი გ., ჩავლეიშვილი ი., „საველე არქეოლოგიური კვლევა–ძიებანი ფიჭვნარის ქვიშაზვინულეზზე“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი
- 91. კახიძე 2013 ბ:** კახიძე ა., ვაშაკიძე ნ., შალიკაძე თ., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2010 წლის ნოემბერ-დეკემბერში განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი.
- 92. კახიძე... 2014 ა:** კახიძე ა., კახიძე ე., „აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის შედეგები (ფიჭვნარის ძვ.წ IV საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი), ფიჭვნარი V, ბათუმი / ოქსფორდი
- 93. კახიძე... 2014 ბ:** კახიძე ა., ვიკერსი მ., საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიცია 2003-2007. -ოქსფორდის აშშოლის მუზეუმი, ფიჭვნარი V. ბათუმი / ოქსფორდი
- 94. კახიძე ...2016:** კახიძე ა., სურმანიძე ნ., ნაგერვაძე მ., „აჭარა ენოლით-ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანაში“, ბათუმი
- 95. კახიძე ... 1999:** კახიძე ე., კახიძე ა., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთი-ერთობანი ანტიკურ სამყაროსთან გვიანარქაულსა და კლასიკურ ხანაში“ (ფიჭვნარში აღმოჩენილი მასალების მიხედვით), თბილისი
- 96. კახიძე 1999:** კახიძე ე., „სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთის ბერძნული კოლონიზაციის წანამდღვრ-ებისა და ზოგიერთი

თავისებურებების შესახებ“, კულტურის ისტორიის საკითხები, ტ. 6, თბილისი

97. **კახიძე 2007 ა:** კახიძე ე., „ქართულ-ბერძნული ურთიერთობების ადრეული ეტაპი“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 2, ბათუმი
98. **კახიძე 2007 ბ:** კახიძე ე., „უცხოური მმართველობის თავისებურებები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ II-I სს“, ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრო-მები, ტ. 5, ბათუმი
99. **კახიძე 2007 გ:** კახიძე ე., „სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთი ელინისტურ ხანაში“, ბათუმის არქეოლო-გიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
100. **კრებული 2013:** აჭარა წარსული და თანამედროვეობა (2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები), კრებული I, ბათუმი
102. **ლორთქიფანიძე 1966:** ლორთქიფანიძე ოთ., „ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი“, „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“, თბილისი
103. **ლორთქიფანიძე 1970:** ლორთქიფანიძე ოთ., „ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ძღვისაკენ მიმავალი სატრანზიტო გზის შესახებ“, – სმამ, XIX, 3, თბილისი
104. **ლორთქიფანიძე 2002:** ლორთქიფანიძე ოთ., „ძველი ქართული ცივილი-ზაციის სათავეებთან“, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი
105. **ლორთქიფანიძე 2010:** ლორთქიფანიძე ოთ. შრომები, ტომი I, „ძველი საქართველო (კოლხეთი და იბერია) სტრატონის გეოგრაფიაში“, თბილისი
106. **მამულაძე 1993:** მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი
107. **მათურელი 1990:** მათურელი ი., „ვახუშტი ბაგრატიონის კარტოგრაფიული მეძკვიდრობა“, გამომცემლობა „საქართველო“, თბილისი

- 108. მინდორაშვილი 2016:** მინდორაშვილი დ., პეტრა-ციხისძირზე 2016 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, ხელნაწერი. 1-17. ბათუმი
- 109. მიქელაძე 1967:** მიქელაძე თ., „ქსენოფონტის „ანაბასისი“, თბილისი,
- 109. მიქელაძე 1974:** მიქელაძე თ., „ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეების ისტორიიდან“, თბილისი
- 110. მელიქიშვილი 1955:** მელიქიშვილი გ., საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხები, თბილისი
- 111. მელიქიშვილი 1970:** მელიქიშვილი გ., კოლხეთი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი
- 112. მუსხელიშვილი...1960:** მუსხელიშვილი დ., ცქიტიშვილი გ., შიდა ქართლის 1955 წ. დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი
- 113. მუსხელიშვილი 1977:** მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები I, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 114. მუსხელიშვილი 1980:** მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები II, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 115. მჟავანაძე 2013:** მჟავანაძე მ., „ტყემაკარავის ეკლესიის ისტორიისათვის“, ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აწარის მუზეუმის მაცნე VI, ბათუმი
- 116. ნიორაძე 1975:** ნიორაძე მ., „სამერცხლე კლდის მღვიმე და დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 117. ნებიერიძე 1978:** ნებიერიძე ლ., „დარკვეთის მრავალფენოვანიები“, თბილისი
- 118. ოჩიაური 1975:** ოჩიაური თ., „წყლის კულტის ელემენტები საქორწინო რიტუალში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი

- 119. რამიშვილი 1961:** რამიშვილი ალ., „ფიჭვნარის ზღვისპირა ქვიშნარი ნაზურგას ძველი დასახლება“, ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის I სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), ბათუმი
- 120. რამიშვილი 1964 ა:** რამიშვილი ალ. „ფიჭვნარის ძველი სადგომის 1962–63 წლების საველე-არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგები“, ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის III სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), ბათუმი
- 121. რამიშვილი 1964 ბ:** რამიშვილი ალ., ზღვისპირა ზოლის ძველი ნამოსახლარები ჩაქვის რაიონში. 1960 წლის არქეოლოგიური დაზვერვის მასალები. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, ტ. III, თბილისი
- 122. რამიშვილი 1964 გ:** რამიშვილი ალ., ძველი სადგომები ფიჭვნარის ქვიშნარდიუნაზე. 1961 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
- 123. რამიშვილი 1971:** რამიშვილი ალ., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთი გვიანბრინჯაო-ადრერკინს ხანაში. საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი
- 124. რამიშვილი 1974 ა:** რამიშვილი ალ., ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღებისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 2, თბილისი
- 125. რამიშვილი 1974 ბ:** რამიშვილი ალ., კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი
- 126. რამიშვილი 1975 ა:** რამიშვილი ალ., კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი
- 127. რამიშვილი 1975 ბ:** რამიშვილი ალ., „ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არავის ხეობაში“, ძეგლის მეგობარი, N 35, თბილისი
- 128. რამიშვილი 1998:** რამიშვილი ალ., შიდა ქართლის ბრინჯაოს ხანის ფინალური სტადიების არქეოლოგიის პრობლემები, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, არქეოლო-გიური კვლევის ცენტ-

რი, ხელნაწერის უფლებით, დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი

- 129. რეზიაშვილი 1953:** რეზიაშვილი გ. მჭედლობა რაჭაში, თბილისი
- 130. რეზიაშვილი 1964:** რეზიაშვილი გ. ქართული ხალხური მეტალოურგია, თბილისი
- 131. როყვა 1959:** როყვა მ. ცეცხლგამძლე თიხები, საქართველოს ბუნებრივი რესურსები, ტ.2, მოსკოვი
- 132. რუსიძე 1954:** რუსიძე შ., „ექსპედიციის ანგარიშები ჩაქვის ხეობაში 1954 წელა“, –აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, N486,
- 133. რუსიძე 1957:** რუსიძე შ., „ბრინჯაოს ხანის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან“, გაზეთი „საბჭოთა აჭარა“, N118, 16 ივნისი, 1957 წელი, ბათუმი
- 134. რუხაძე 1975:** რუხაძე ჯ., „მცენარეულის კულტის გადმონაშთის საკითხისათვის დასავლეთ საქართველოში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 135. რუხაძე 1982:** რუხაძე ჯ., „ვანის დღიურის ფურცლები“, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
- 136. სარქ 1991:** საქართველოს არქეოლოგია I, თბილისი
- 137. სატ 1992:** საქართველოს ატლასი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტი ბაგრატიონის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტი, საქართველოს განათლების სამინისტრო, გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი
- 138. სმრ 1933:** საქართველოს მინერალური რესურსები, თბილისი,
- 139. სმრ 1935:** საქართველოს მინერალური რესურსები, თბილისი,
- 140. სიხარულიძე 1962:** სიხარულიძე ი., აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები, სახელმწიფო გამომცემლობა, ბათუმი
- 141. სიხარულიძე 1984:** სიხარულიძე თ., „ბელდამის მხატვრის სახელოსნოს შაბლონურორნამენტიანილეკითოსები ფიჭვნარიდან“, თსუ შრომები, ტ.249, თბილისი

- 142. სიხარულიძე 1985:** სიხარულიძე თ., „წითელფიგურული კრატერი მითოლოგიური სცენით – „ეოსი და კეფალოსი“ – ფიჭვნარიდან“, სდსმ XIII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 143. სიხარულიძე 1988:** სიხარულიძე თ., „ატკური მოხატული კერამიკის ახალი ნიმუშები ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანიდან“, სდსმ XVII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 144. სიხარულიძე 1991:** სიხარულიძე თ., „სამი ლეკითოსი ფიჭვნარის სამაროვანიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 145. სიჭინავა 1957:** სიჭინავა ვ., „ახალი ცნობები ციხისძირის (პეტრას) ისტორიისათვის (ადგილის ლოკალიზაციის საკითხი)“, აჭარის სახ. მუზეუმის შრომები, ტ.2, ბათუმი
- 146. სურგულაძე 1986:** სურგულაძე ე ი., ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, „მეცნიერება“, თბილისი, 1986 წ.
- 147. სურმანიძე 2007:** სურმანიძე ნ., „ჩაისუბნის განძი“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
- 148. სუმბაძე 1968:** სუმბაძე ლ., კოლხური სახლი ვიტრუვის მიხედვით და ქართული ხალხური საცხოვრებლის კვლევის პრობლემა, „მაცნე“ N4, თბილისი
- 149. ტაკიძე 2020:** ტაკიძე რ., „ახალი ცნობები თეთროსნის ეკლესიის შესახებ“, ვანის რაიონის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის კვლევის ცენტრის კრებული; ჟურნალი „მატიანე“ N18, ვანი
- 150. ტაკიძე 2020:** ტაკიძე რ., „ენეოლითის ხანის ახალი მასალები კოხიდან“, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელ-მწიფო უნივერსიტეტი, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტი, შრომები XV, გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი,
- 151. ურუშაძე 1964:** ურუშაძე ა., „ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებში“, თბილისი
- 152. ფლავიუსი 1961:** ფლავიუს არიანე., „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, თბილისი

153. **ქორიძე 1965:** ქორიძე დ., „კოლხური კულტურის ისტორიისათვის“, თბილისი
154. **შამილაძე 1978:** შამილაძე ვ., „მესაქონლეობის ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ საქართველოში“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, VI, თბილისი
155. **შესაქმე:** შესაქმე IV, თბილისის სასულიერო აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 2004
156. **შაშიკაძე: 2016:** შაშიკაძე ზ., „1835-36 წლების ქობულეთის აღწერის ოსმალური რეესტრი, ა(ა)იპ ქობულეთის მუზეუმის II საერთაშორისო კონფერენცია „დაბრუნება“, გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი
157. **ჩავლეიშვილი 1983:** ჩავლეიშვილი ი., „კაჟისა და ბრინჯაოს ისრისპირები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან“, სდსმ XII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
158. **ჩავლეიშვილი 1987:** ჩავლეიშვილი ი., „არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის უძველეს ნამოსახლარებზე 1983 წელს“, სდსმ XVI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
159. **ჩიქოვანი 1971:** ჩიქოვანი მ., ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბილისი
160. **ჩხაიძე 1978:** ჩხაიძე ლ., „მინის ნაწარმი ციხისძირიდან“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
161. **ჩხაიძე 1978:** ჩხაიძე ლ., „ფიჭვნარის ადრეფეოდალური ხანის არქეოლოგიური მასალები“, სდსმ IX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
162. **ცეცხლაძე 1991:** ცეცხლაძე გ., „ახალი მასალები ძველი კოლხეთისა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობათა შესწავლისათვის“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
163. **ცეცხლაძე 1991:** ცეცხლაძე გ., იაშვილი ი., „დამლიანი კოლხური ამფორის ფრაგმენტი ჩოლოქიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი

164. **ძნელაძე 2007:** ძნელაძე ნ., „მიძღვნითი წარწერები ფიჭვნარიდან“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
165. **ძნელაძე 2013:** ძნელაძე ნ., „ანოდოსის სცენები ფიჭვნარის ანტიკური ხანის მოხატულ კერამიკაზე“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი
166. **ძიძიგური 2000:** ძიძიგური ლ., ამიერკავკასიის უძველესი სამიწათ-მოქმედო კულტურა, თბილისი
167. **ჭელიძე 1978:** ჭელიძე ზ., „ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ზოგიერთი რკინისსადნობი სახელოსნოს არქეომაგნიტური გამოკვლევის შედეგები“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
168. **წინამძღვარი 1908:** წინამძღვარიშვილი ი., „მიწის სიმდიდრის საიდუმლო თვალთუჩინარი“, გაზეთი „სავაჭრო გზა“, 1908 წლის 31 აგვისტო, თბილისი
169. **ყაუხჩიშვილი 1955:** ყაუხჩიშვილი ს., „ქართლის ცხოვრება“ I რედაქცია, თბილისი
170. **ყაუხჩიშვილი 1957:** ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია (ცნობები საქართველოს შესახებ), თბილისი
171. **ყაუხჩიშვილი 1965:** ყაუხჩიშვილი თ., „ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ“, თბილისი
172. **ჯანელიძე 1973:** ჯანელიძე ჭ., ფაზისის ლოკალიზაციის გეომორფოლოგიური ასპექტი. იხ. სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ქ. ფასის ლოკალიზაციის პრობლემისადმი. მოხსენებები. თბილისი.
173. **ჯაფარიძე 1982:** ჯაფარიძე ო., დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1, თბილისი
174. **ჯაფარიძე 1991:** ჯაფარიძე ო., საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი
175. **ქამადაძე 2007:** ქამადაძე მ., ტოპონიმია, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, ბათუმი/ თბილისი
176. **ქათამაძე 1981:** ქათამაძე ა., „რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები (აჭარის ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული მასალების მიხედ-

- ვით)“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
- 177. ჩუბინიშვილი 1957:** ჩუბინიშვილი ტ., მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი
- 178. ჩიჯავაძე 1971:** ჩიჯავაძე ნ., „სამიწათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 179. ხახუტაიშვილი 1964:** ხახუტაიშვილი დ., „კოლხეთის რკინის მეტალურგიის სათავეებთან“, „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
- 180. ხახუტაიშვილი 1975:** ხახუტაიშვილი დ., „რკინის წარმოების ძველ-კოლხური ცენტრის არქეოლოგიური გათხრები ჩოლოქოჩხამურის ხეობაში 1970 წელს“, სდსმ V, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 181. ხახუტაიშვილი 1976:** ხახუტაიშვილი დ., რკინის მეტალურგიის ჩასახვა–განვითარების პირველადი ცენტრების საკით-ხისათვის, „ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლის-თავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული“, თბილისი
- 182. ხახუტაიშვილი 1978:** ხახუტაიშვილი დ., „მასალები ძველკოლხური რკინის მეტალურგიის ისტორიისათვის (ოჩხამურის ხეობა)“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 183. ხახუტაიშვილი 1980ა:** ხახუტაიშვილი დ., „მასალები რკინის წარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილო კოლხეთში (1972 წლის არქეოლოგიური კვლევა–ძიების შედეგები)“, სდსმ IX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 184. ხახუტაიშვილი 1980 ბ:** ხახუტაიშვილი დ., „მშენებლობის ხელოვნების უძველესი ნიმუშები სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები / კრებული/ გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
- 185. ხახუტაიშვილი 1982:** ხახუტაიშვილი დ., „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979 წლის მუშაობის

ძირითადი შედეგები“, სდსმ XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი

- 186. ხახუტაიშვილი 1995:** ხახუტაიშვილი დ., ქობულეთის ქვეყანა, ტ.I, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი
- 187. ხახუტაიშვილი...2007:** ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., „შავი მეტალურგიის უძველესი კერები აჭარის ტერიტორიაზე“, კრ.: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, გამომცემლობა “ინოვაცია”, თბილისი
- 188. ხახუტაიშვილი 1986 ა:** ხახუტაიშვილი ნ., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ადრერკინის ხანაში“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 189. ხახუტაიშვილი 1986 ბ:** ხახუტაიშვილი ნ., ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდ-ნარეთი ადრერკინის ხანაში, კრებული „მაცნე“, N1, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 190. ხახუტაიშვილი 1988:** ხახუტაიშვილი ნ., მეტალურგიის ძველკოლხური ცენტრის საწარმოო კერები. - კრ.: ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის დაარსების 30 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიის მასალები, ბათუმი.
- 191. ხახუტაიშვილი 1991:** ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა მოსახლეობის რელიგიური რწმენაწარმოდგენები ადრერკინის ხანაში. - კრ. „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები“, N1, თბილისი.
- 192. ხახუტაიშვილი...1995:** ხახუტაიშვილი ნ., დავით ხახუტაიშვილი და შავი-ზღვისპირეთის ქართველურ ტომთა ისტორიის პრობლემები. - კრ.: „დავით ხახუტაიშვილი - 70“, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი.
- 193. ხახუტაიშვილი 2000 ა:** ხახუტაიშვილი ნ., კოლხთა ეთნოგენეზის პრობლემა კოლხური სამთო-მეტალურგიული ცენტრის მონაცემთა შუქზე. - კრ.: „კავკასიის მაცნე“ N2, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, რეზიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე. თბილისი

- 194. ხახუტაიშვილი 2000 ბ:** ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის წინაქრისტიანული ხანის სულიერი სამყარო (აჭარის ზღვისპირეთსა და მთის რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით).-აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, მოხსენებების მოკლე შინაარსები, გამომცემლობა „მემატიანე“, თბილისი.
- 195. ხახუტაიშვილი 2000 გ:** ხახუტაიშვილი ნ., სოფ. ზენითში აღმოჩენილი ბრინჯაოს „ახალი განძი“-საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელ-ობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესიის მასალები, გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი.
- 196. ხახუტაიშვილი 2002:** ხახუტაიშვილი ნ., „უძველესი რკინის მეტალურგიის ახალი კერა ჩაქვისწყლის ხეობაში“, კრებული „ძიებანი“, N9, თბილისი
- 197. ხახუტაიშვილი 2004-1:** ხახუტაიშვილი ნ., „დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი რკინის წარმოების უძველესი კერები“, „საისტორიო მაცნე“, XIII, გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი
- 198. ხახუტაიშვილი 2004-2:** ხახუტაიშვილი ნ., მგელაძე ნ., „აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლებში ასახული უძველესი რელიგიური წარმოდგენები“, „საისტორიო მაცნე“, XIV, გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი
- 199. ხახუტაიშვილი 2007:** ხახუტაიშვილი ნ., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის დასახლებათა ტიპები ნეოლით-ადრერკინის ხანაში“, გამომცემლობა “შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,” ბათუმი
- 200. ხახუტაიშვილი 2008:** ხახუტაიშვილი ნ., „კოლხური სამყარო“, გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი
- 201. ხალვაში 2002:** ხალვაში მ., კერამიკული ტარა გონიო-აფსა-როსიდან, გონიო-აფსაროსი II, ს.ს. „გამომცემლობა აჭარა“, ბათუმი

- 202. ხალვაში 2005:** ხალვაში მ., „ქიოსური ამფორები: ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კლასიფიკაციისა და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქიოსთან ურთიერთობის საკი-თხისათვის (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მონაცემების მიხედვით)“, ბათუმის არქეოლო-გიური მუზეუმის შრომები III , ბათუმი
- 203. ხარატიშვილი 1974:** ხარატიშვილი გ., ისტორიული გეოლოგია, თბილისი
- 204. ხარაზი 1969:** ხარაზი მ., ჟურნალი „ლიტერატურული აჭარა“, N5, ბათუმი
- 205. ხიდაშელი 2001:** ხიდაშელი მ., სამყაროს სურათი არქაულ საქართველოში, გამომცემლობა ნეკერი, თბილისი,
- 206. ხომტარია 1962:** ხომტარია ნ., ციხისძირი (ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში)“, თბილისი
- 207. ხომტარია 1986:** ხომტარია ნ., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ადრერკინის ხანაში“, თბილისი
- 208. ჯავახიშვილი 1930:** ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, მეორე გამოცემა, თბილისი
- 209. ჯავახიშვილი 1950:** ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლო-გიური პრობლემები, თბილისი
- 210. ჯანაშია 1949:** ჯანაშია ს., „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“, ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. 1, თბილისი
- 211. ჯანაშია 1959:** ჯანაშია ს., თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, შრომები, III, თბილისი
- 212. ჯაფარიძე 1950:** ჯაფარიძე ო., დაზვერვითი ექსპედიცია გურიაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მაცნე, ტ. XVI-B, თბილისი
- 213. ჯაფარიძე 1953:** ჯაფარიძე ო., მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ ქართულ კულტურაში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები 49, თბილისი
- 214. ჯაფარიძე 2003:** ჯაფარიძე ოთ., საქართველოს ისტორიის სათავეებთან, პირველყოფილი ეპოქა, თბილისი

215. **ჯაფარიძე 2007:** ჯაფარიძე ო., „შუა და გვიანბრინჯაოს ხანა აჭარის ტერიტორიაზე“, სამხრეთ-დასავლეთ სქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა I, ბათუმი
216. **ჰომეროსი 2005:** ჰომეროსი, ილიადა, ხომალდთა კატალოგი, თბილისი
217. **Архив ЛОИА 1883:** Архив ЛОИА , Ф1, N2, Санкт-Петербург
218. **Архив ЛОИА 1904:** Архив ЛОИА , Ф1, N79, Санкт-Петербург
219. **Алексеева 1980:** Алексеева Е., К изучению сельских поселений вокруг Горгиппии, - Горгипея, 1, Краснодар
220. **Бадер 1970:** БадерН., Мезолит. Каменный век на территории СССР, Москва
221. **Блаватский 1953:** Блаватский В., Отчет о раскопках Пантикапея в 1945-1949 1952 и 1953 гг. – МИА, №103. Москва
222. **Брашинский 1976:** Брашинский И., Заметки о торговле елизаветовского поселения – КСИА, вып. 145, Москва
223. **Брашинский... 1979:** Брашинский И., Шеглов А. Н., Некоторые проблемы греческой колонизации. – Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья., Тбилиси
224. **Брашинский 1980:** Брашинский И., Греческий керамический импорт на Нижнем Дону, Ленинград
225. **Брашинский 1984:** Брашинский И., Торговля, - Археология СССР, Античные государства Северного Причерноморья, М
226. **Бибиков 1950:** Бибиков С., Раскопки на навесе Фатма-Коба, -КИСА, 8, Москва
227. **Бич 1947:** Бич О., Новые материалы Г. Шлимане. „ВДИ“, N2, Москва
228. **Бурчуладзе...1975:** Бурчуладзе А.А., Гедевანიшвили Л. Д., Пагава С. В., Тогонидзе Г. И., Эристави И. В., Чалаташвили Д. В., Радиоуглеродное датирование образцов органического происхождения. „Сообщения“, АН ГССР, 80, N1, Тбилиси
229. **Варганов 1982:** Варганов Г., Колхидская дидрахма, найденная в Гермонассе, - Нумизматика античного Причерноморья, Киев
230. **ВДИ1947-1:** ВДИ, Вестник древней истории, N1, Москва

- 231. ВДИ1947-2:** ВДИ, Вестник древней истории, N2, Москва
- 232. ВДИ 1947-3:** ВДИ, Вестник древней истории, N3, Москва
- 233. Воеводский 1950:** Воеводский М., Мезолитические культуры Восточной Европы, - КСИИМК, XXXI, Москва
- 234. Гайдукевич 1952:** Гайдукевич В., Раскопки Мирмекия в 1935-1938 гг., - МИА, №25, Москва
- 235. Гайдукевич 1959:** Гайдукевич В., Мирмекий, Варшава
- 236. Гомер 1953:** Гомер, „Одиссея“, IX, 390. ГИХЛ, Москва
- 237. Гогитидзе 1975:** Гогитидзе С., Неолитическая культура Юго-Восточного Причерноморья. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси
- 238. Гозалишвили 1950:** Гозалишвили Г., О древнем торговом пути в Закавказье, II, Тбилиси
- 239. Голубцева 1951:** Голубцева Е., Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры, Москва
- 240. Гзелишвили 1977:** Гзелишвили И., Железоплавильное дело в древней Грузии, Тбилиси
- 241. Успенский 1917:** Успенский Ф. И. Старинная крепост в усте Чорохи. – ИРАК, N2, VI серия, Москва
- 242. Долуханов 1977:** Долуханов П., Мезолит, экологический подход, - КСИА, 194, Москва
- 243. Джанелидзе 1980:** Джанелидзе Ч., Палеогеография Грузии в голоцене. Тбилиси
- 244. Ермолов 1977:** Ермолов И., Формирование мезолитской культуры в связи с природной средой, - КСИА, 194, Москва
- 245. Зеест 1955:** Зеест И., Раскопки Гермонассы, - КСИИМК, вып. 58, Ленинград
- 246. Зеест 1960:** Зеест И., Керамическая тара Боспора, - МИА, №83, Ленинград
- 247. Зеест 1962:** Зеест И., Марченко И., Типы толстостенной керамики из Пантикапея, - МИА, №103, Ленинград

- 248. Зуйков 1987:** Зуйков Ю., Позднеэллинистический керамический комплекс из Горгииппии, - КСИА, вып. 191, Ленинград
- 249. Иессен 1935:** Иессен А., К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, - ИГАИМК, вып., 120, Москва - Ленинград
- 250. Иессен 1935:** Иессен А., «К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, ИГАИМК, - Москва
- 251. Иессен 1947:** Иессен А. А., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Ленинград
- 252. Инадзе 1968:** Инадзе М., Причерноморские города древней Колхиды, Тбилиси
- 253. Иванов 1963:** Иванов Т., Античная керамика от некрополя на Аполония. Аполония, София
- 254. Каландадзе 1969:** Каландадзе А., Разыскания по археологии доантичной Грузии, Автореферат док. Диссер. Тбилиси
- 255. Кахидзе 1977:** Кахидзе А., Раскопки в Пичвнари, Археологические открытия, Тбилиси
- 256. Кахидзе 1977:** Кахидзе А., Раскопки могилника Пичвнари, - Краткие сообщения, Тбилиси
- 257. Кахидзе 2000:** Кахидзе Е., Система римских фортификационных сооружений в Юго-Восточном Причерноморье. – Международная научная конференция „Археология и этнография Кавказа“. Баку
- 258. Кругликова 1972:** Кругликова И., Торговля в сельских поселениях Боспора, - КСИА, вып. 130, Ленинград
- 259. Куфтин 1950:** Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, I-II., Тбилиси
- 260. Лапин 1966:** Лапин В. В., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Киев
- 261. Латышев 1947:** Латышев В. В., Известия древних писателей о Скифий и Кавказе, ВДИ, № 1, 2, 3, 1947, Москва
- 262. Лордкипанидзе 1970:** Лордкипанидзе Г., К истории древней Колхиды, Тбилиси

- 263. Лордкипанидзе 1977:** Лордкипанидзе О., К вопросу о связях Колхиды с Северным Причерноморьем в VI-IV вв. До н.э. – История и древняя культура античного мира, Москва
- 264. Лейпунская 1984:** Лейпунская Н., Заметки о некоторых группах амфор из Ольвии, - Северное причерноморье, Киев
- 265. Лукас 1958:** Лукас А., Материалы и ремесленное производство древнего Египта, Москва
- 266. Максимова 1956:** Максимова М., Античные города Юго-Восточного Причерноморья, Москва - Ленинград
- 267. Меликишвили 1954:** Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси
- 268. Меликишвили 1959:** Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тбилиси
- 269. Меликишвили 1960:** Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва
- 270. Мерперт 1938:** Мерперт Н., Фанагорийские черепицы из раскопок МИА, 19, Москва
- 271. Молев 1986:** Молев Е., Боспорский город Китей IV-III вв. до н.э. – Археология, №54, Киев
- 272. Мухелишвили 1974:** Мухелишвили Д., Исследования колхидской археологической экспедиции, Тбилиси
- 273. Микеладзе 1985:** Микеладзе Т., Хахутаишвили Д., „Древнеколхидское поселение Намчедури“, I, „Памятники Югозападной Грузии“, XIV, Тбилиси
- 274. Монгайт 1973:** Монгайт А., Археология Западной Европы, Москва
- 275. Силанитьева 1959:** Силанитьева Л.Ф., Некрополь Нимфея, МИА, 69, Москва
- 276.Рогачев 1996:** Рогачев А., Некоторые вопросы изучения Восточной Европы, - МИА, 126, Москва
- 277. Семенов 1942:** Семенов А., Жатвенные кремневые ножи из позднелеолитического поселения Лука-Врублевецкая на Днестре, - СА, XI, Москва

- 278. Соловьев 1947:** Соловьев Л., Следы древнего соляного промысла близ г. Сухуми и г. Очамчире, Труды Абхазского Государственного Музея, вып. I, Сухуми
- 279. Соловьев 1950:** Соловьев Л., Селища с текстильной керамикой на побережье Западной Грузии, Советская Археология, XIV, Москва-Ленинград
- 280. Сорокина 1962:** Сорокина Н., Раскопки Некрополя в Келах 1959-1960 года, КСИА, вып. 91, Ленинград
- 281. Скуднова 1952:** Скуднова В., Находки колхидских монет и пифосов в Нимфе, - ВДИ, №2, Москва
- 282. Услар 1881:** Услар П. Древнейшие сказания о Кавказе, ЗКОРГО, XII, Москва
- 283. ОАК 1898:** Отчеты Археологической Комиссии С.Петербург
- 284. Штернберг 1936:** Штернберг – Первобытная религия в свете этнографии, Ленинград
- 285. Формозов 1970:** Формозов А., О термине «мезолит» и его эквивалентах, - СА, №3, Москва
- 286. Хахутаишвили 1984:** Хахутаишвили Д., „Природа и человек в приморской полосе Колхиды в эпоху голоцена“, „Кавказско-ближневосточный сборник“, VII, Тбилиси
- 287. Хахутаишвили 1973:** Хахутаишвили Д., К хронологии Колхидско-халибского центра древнежелезной металлургии, „Вопросы древней истории“, IV, Тбилиси
- 289. Хахутаишвили 1982:** Хахутаишвили Д., Возникновение и развитие производства железа в древней Колхиде. Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Тезисы докладов всесоюзного симпозиума посвященного 60-летию образования СССР. Ереван
- 290. Хахутаишвили 2001-1:** Хахутаიшვილი ნ. „Древнеколхидский очаги производства железа в устье реки Чаквисцкали“, კრ.: “კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული”, X, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის გამომცემლობა “მემატა-ბე”, თბილისი

- 291. Хоштария 1955:** Хоштария Н., Археологические исследование Уреки, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, თბილისი
- 292. Худяк 1940:** Худяк М., Работы Нимфейской экспедиции 1939 г., - ТГЭ, №1, Ленинград
- 293. Цецхладзе 1988:** Цецхладзе Г., К вопросу об этнической принадлежности носителей имени Колх в античном мире, - Вестник Харьковского госуниверситета, №316, история, вып. 22, Харьков
- 294. Ямпольский 1950:** Ямпольский З., К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Куре через Грузию к Черному морю, II, Москва
- 295. Витрувий 1936:** Витрувий. Десять книг об архитектуре. Книга II, Москва
- 296. Гагошидзе 1986:** Гагошидзе В. Древнейшие и современные жилые дома Грузии и их прогрессивные архитектурно-планировочные и конструктивные решения. Тбилиси
- 297. Джанелидзе 1975:** Джанелидзе Ч. П. Палеография Колхидской низменности в голоцене. კრებულში: საქართველო და მისი მოსაზღვრე ოლქების ბუნებრივი თავისებურე ბანი. თბილისი
- 298. Джанелидзе 1980:** Джанелидзе Ч. Палеография Грузии в голоцене. Тбилиси
- 299. Зенкевич 1958:** Зенкевич В. Берега Чорного и Азовского морей, Москва
- 300. Кахидзе 1993:** Кахидзе А. Кахидзе, Н. Древнеколхидское хозяйственное орудие—цалди.- Российская археология, 2, Москва
- 301. Климов 1964:** Климов Г.А. Этимологический словарь картвелских языков. Москва
- 302. Куфтин 1950:** Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды. Т. II. Тбилиси
- 303. Лордкипаниძე 1979:** Лордкиპანიძე ო. დ. Древняя Колхида, Тбилиси
- 304. Микеладзе... 1985:** Микеладзе Т.К., Хахутаишвили Д.А. Древнеколхидское поселение Намчедури, I. XIV, Тбилиси
- 305. Микеладзе... 1977:** Микеладзе Т., Барамидзе М. Колхидский могиль-

ник VIII-VI вв. до н.э в Нигвзиани, КСИА, 151, Москва

- 306. Рамишвили 1975:** Рамишвили А. Раскопки приморских стоянок в Пичвнари (Кобулет) в 1960-1964 и 1967 гг., СА, 1, Москва
- 307. Рамишвили 1975:** Рамишвили А. О назначений стоянок с «текстильной керамикой» «Восточного Причерноморья», СА, 4, Москва
- 308. Хахутаишвили 1984:** Хахутаишвили Д. А. Природа и человек в приморской полосе Колхиды в эпоху голоцена. Кавказско-ближневосточный сборник, VII, Тбилиси
- 309. Хахутаишвили 1987:** Хахутаишвили Д. А. Производство железа в древней Колхиде, Тбилиси
- 310. Хахутаишвили 1984:** Хахутаишвили Д. А. Природа и человек в приморской полосе Колхиды в эпоху голоцена. Кавказско-Ближневосточный Сборник, VII, Тбилиси
- 311. Beazley ARV 2:** Beazley ARV, 2. Chicago
- 312. Burkert 1985:** Burkert Walter, Greek Religion, London
- 313. Beloch 1912:** Beloch K., Griechische Geschichte I, Strassburg
- 314. Boardman 1973:** Boardman J., the Greek over seas, Harmondsworth
- 315. Ehrenberg 1965:** Ehrenberg V., Polis and Imperium, Stuttgart
- 316. Cook 1969:** Cook R., Greek Painted Pottery, London
- 317. Dechelettel 1910:** Dechelettel I., - *Munuel d Archeologie Prehistorique Celtique et Gallo Romaine*, II, Paris
- 318. Meyer 1893:** Meyer Ed., *Geschichte des Altertums* II, 1893, Stuttgart.
- 319. Graham 1964:** Graham A. I., Colony and Mather city in ancient, the Bronze and archaic Ages, London
- 320. Finley 1970:** Finley M. I., Early Greece, the Bronze and Arcjic Ages, London
- 321. Lecher 1921:** Lecher G. – *Von Hakenkereuz, Vorzeit*, B. I, Leipzig
- 322. Parrot 1953 :** Parrot A., - *Archeologiemesopotaminne*, Paris
- 323. Haddon 1895:** Haddon A.C. – *Evclutions in art*, London
- 324. Homer :** Homer., *Iliada*, II. Barcelona
- 325. Kakhidze 1999:** Kakhidze A., Vikers M., Tavamaishvili G., „Pichvnari – a contact zone of Greeks and Colchiens“, - *Actes du IXe*

Simposium de Vani. Presses Universitaires Franc-Comtoises, Paris,

- 326. Kakhidze 2005:** Kakhidze A., Vickers M., Tavamaishvili G., „The principal result of the excavations conducted in 1998-2001 at Pichvnari by the joint Georgian-British Archaeological expedition“, – *Metalla. Georgian-Schatzeaus dem Land des -Golden Vlies*. Tagungsbandzumkolloqium, 2/3 Dezember 2002, Wiesbaden, Bochum
- 327. Kerenyi 1967:** Kerenyi, Karl, *Eleusus: Archetypal Image of Mother and Daughter*, Princeton University Press
- 328. Kozlowski 1973:** kozlowski S., *IntroductiontotheHistoryofEurope*, Warszawa
- 329. Khakhutaisvili 1974:** Khakhutaishvili D., *A contribution of the kartvelian Tribes to the mastery of iron metallurgy in the Ancient Near East*. „Acta 75ntique“, t. XXII, fase. 1-4, Budapesht
- 330. Khakhutaisvili 2001:** Khakhutaishvili N., „Alte Eisenproduktion an der oustlichenSchwarzmeerkuste“, ზოგბიო – Georgian – Schatzeaus dem Land res GoldenenVlies, DeutschenBergbau-Museum, BOCHUM
- 331. Richter 1935:** Richter, Milene, *Shapes and Uses of Athenian Vases*, New York
- 332. Richter 1946:** Richter G. M. A., *Attic Red-figured Vases*, New Haven, Yale University Press, Chicago